

A MŰLT MAGYAR TUDÓSAI

FŐSZERKESZTŐ:

TOLNAI GÁBOR

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

SZALAI SÁNDORNÉ

258654

KULCSÁR KÁLMÁN

ERDEI FERENC

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST 1988

MTAK

664263

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

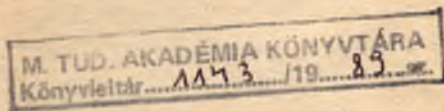
ISBN 963 05 5215 9

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1988
Kulcsár Kálmán

Printed in Hungary

TARTALOM

Tudós és politikus Kelet-Európában	7
Erdei Ferenc és a magyar társadalom modernizációja (A tudós és politikus életútja)	52
Erdei Ferenc, a társadalomkutató (Ered- mények, dilemmák)	187
Az életút állomásai	324
Hivatkozott irodalom	339
Bibliográfia	346

TUDÓS ÉS POLITIKUS
KELET-EURÓPÁBAN

A Nemzetközi Politikatudományi Társaság 1985. évi XIII. Világkongresszusán az egyik neves előadó, Karan Singh indiai kutató és politikus mondotta, hogy — eltérően az európai modelltől — Indiában a politikai gondolkodó általában politikusként is fellépett. Gandhi nagysága egyaránt megmutatkozott politikai ideológusként és mozgalmi vezetőként. Olyan ez — folytatta —, mintha Marx vezette volna az orosz forradalmat.

A probléma azonban — Karan Singh kissé elnagyolt megállapí-

tását is felbontva — szélesebben fogalmazható meg. Éppen Marx és az orosz forradalom idézett példája jelzi, hogy a kelet- és kelet-közép-európai periféria, eltérően a nyugati centrumtól, végül is ugyanúgy összekapcsolta a nagy formátumú politikai gondolkodót és a politikailag is cselekvő embert, mint ahogyan ez Gandhi alakjában megvalósult. Lenin gondolkodói teljesítménye éppen a társadalmelemzésre épült politikatudományban volt a legnagyobb, és ez alapozta meg politikai teljesítményét is. A fiatal Erdei Ferenc meglátta ezt a sajátosságot, kissé „sajátosan” fogalmazva: „...Marx Angliában várta a proletárforra-

dalmat, és Lenin Oroszországban megcsinálta! Egyáltalán Lenint felfogni legkevésbé egy marxista képes . . . Igazában azt hiszem, az a nemzedék fogja fel, amely kirgiz vagy kisorosz mivoltából Lenin országában lett kultúremberré. Sommásan: Marx egy jó svádájú kötözködő és kellemetlen zsidó, aki a tőke—munka, szellem—anyag polaritást visszájára fordította, viszont Lenin zseni és orosz, aki fölfogott mindent a világból, és hazája felől a végtelenig fejleszthető alapokat rakott le. És közben harcolt, és a harcban használta azt is, amit Marx csinált. De ezenkívül mi mindent még!!!” Nem tartozhat most ide természetesen Marx

és Lenin teljesítményének elemzése és értéklése (Kulcsár 1986, 395—420; Kulcsár 1987, 280—284.), Erdei Ferenc azonban olyan történeti helyzetet ismert fel, amely nem csupán megérteti a Gandhi- és Lenin-típusú gondolkodók-politikusok gondolkodói és cselekvői egységét, hanem kulcsot ad egyúttal saját tevékenysége, tudósi és politikusi alkata és sorsa megértéséhez is.

E történeti helyzet több évszázados kényszert jelent a történeti megkésetttség behozására, a centrumtól való lemaradásnak — legújabban a világrendszer egészéhez való alkalmazkodásból következő adaptációval is összefüggő, olyan

politikai eszmekör és ennek megfelelő politikai cselekvés kialakítására, amely képes a modernizációnak a kelet- és kelet-közép-európai régió fejlődési sajátosságaira, a centrumtól eltérő társadalmi-gazdasági-kulturális viszonyokra támaszkodó modelljét kibontani. Ebben a történeti helyzetben, amelyben a megkésett és/illetőleg mássá fejlődés mellett a világ különböző perifériáin más és más további tényezők, jelenségek is hatottak, esetenként meghatározó mértékben — pl. a koloniális uralom Európán kívül, vagy az idegen birodalmi keretek Kelet-Közép-Európában, illetőleg a birodalmi szerkezettel párosult külde-

téstudat Oroszországban — minden eltérés mellett néhány tényező közös. Éspedig a törekvés a felzárkózásra, a veszélyeztetettség tudata (akár mint nemzeti vagy kulturális identitást érintő, akár mint politikai veszélyeztetettség), a szándék a forradalmi vagy forradalmi mértékű cselekvésre. Ezek alakították ki végül is a régiók történeti-kulturális arculatát, sajátos lehetőségeit és szükségleteit a politikai ideológiában is kifejező gondolkodókat és politikai vezetőket, akikre általánosan jellemző az endogén tényezőkre és lehetőségekre támaszkodó, a társadalmi változást szolgáló modellépítés, a külső minták (korábbi és kortársi) elfo-

gadóival és pusztá követőivel szemben.

Az ilyen típusú gondolkodó-cselekvő politikus alkat sorsának megértésében még egy sajátos — egyéni sorsukban gyakran tragikus — momentummal is számolni kell. Forradalmi törekvésüket tükröző és irányító politikai eszméik a kívánt és várt győzelmeiket is jelentő fordulat után, a társadalomalakítás új és kemény feltételei között nem egy összetevőiben megkérdőjelezettek. Éspedig annál inkább, minél erősebbek a külső környezeti, napjainkban már egyre inkább globális méretűvé váló hatások, amelyek az esetleges szituációtól függő erősséggel befolyásolják a „bel-

ső” társadalomalakító tevékenységet.

Mind ebben, mind pedig más összefüggésben a „méretek” és az összetevők természetesen különbözhetnek. Gandhi és Erdei Ferenc összehasonlítása szinte minden szempontból abszurd lenne, kivéve a történelem produkálta azonos vonásukat: a periférián felnövő, az adott viszonyokon tényleges cselekvésükkel is változtató tudósgondolkodó-politikus mivoltukat.

Kérdés azonban, hogy ebben az összetételben milyen tudományághoz kapcsolódik Erdei Ferenc tudósi-kutatói munkája?

Mint ismeretes, ő „közgazdásznak”, és pedig „agrárközgazdász-

nak” tartotta magát, ám teljesítménye a szociológiában tűnik a legnagyobbaknak. Aligha feledkezhetnénk meg azonban településtudományi, közigazgatási, szervezéstudományi, közgazgatási, szervezéstudományos munkásságáról. Mind-egyik tudományágat érintő tevékenységében ott találtunk valami többletet is, valamit szinte mindig másik érintett tudományágból, s valamiféle sajátos politikai elemet. Nemcsak ez utóbbi momentum mondatja azonban velem, hogy ha valami összefogja Erdei Ferenc tudományos munkásságát, az egyes tudományágakban elért eredményeit, akkor ez az a szempont, amely ma elsősorban a politikatudományban található: a politi-

kai viszonyok, lehetőségek és mozgások *mögötti* történeti-társadalmi tényezők, jelenségek és folyamatok feltárása.

Tudósi és politikusi pályájának olyan egybefonódását állítja elének Erdei Ferenc életműve, hogy a kettőt lehetetlen elválasztani. Az elválasztással mindkettő megértésének lehetőségét kockáztatjuk. Az pedig természetes, hogy annak a folyamatnak — a magyar társadalom megkésettségét és ennek következményeit legyűrti kívánó modernizáció folyamatának, amelyből mint alaptól érthető meg mind politikusi, mind pedig kutatói teljesítménye — történelmi összefüggései, nemkülönben az éppen

adott jelen körülményeihez való kapcsolódása olyan feltételrendszert alkot, amely kulcsot ad az életmű egyes szakaszainak elemzéséhez.

Nem gondolta ezt másképpen Erdei Ferenc sem. Mint ismeretes, maga is készült életpályája értékelő felvázolására, műveinek, e művekből kivett szemelvényeknek olyan példázó-elemző összeállítására, amely a múltba visszatekintő szerző megjegyzéseit, reflexióit is tartalmazná. Alig 61 éves korában bekövetkezett halála megakadályozta ebben, csak a vázlat és néhány részlet készült el. Utólag állította össze a kötetet néhány történész segítségével testvéröccse,

Erdei Sándor. Tanulságos ez az összeállítás. Rövid összefoglalásunk számára különösképpen. Erdei Ferenc ugyanis — a fennmaradt vázlat szerint — valóságos „mátrixba” helyezte teljesítményét, amelynek egyes celláit a világtörténelem, a hazai történelem (politikai és gazdasági-társadalmi) legfontosabb eseményei, a saját „pálya” jelentős állomásai és azok a témák alkotják, amelyekkel az adott időszakokban foglalkozott.

A saját pálya és a magyar társadalom alakulását alapvetően befolyásoló folyamatok valóban nem választhatók el egymástól. Már az induláskor egybefonódott összefüggés ez. Erdei Ferenc számára —

saját vallomása szerint — alapvető élménye volt, hogy parasztnak született. Élete folyamán, ifjúkorában, nyugat-európai útja állomásain s nem utolsósorban műveiben birkózott ennek a létnek igazi tartalmával, kötöttségeivel, perspektívája problémáival, majd alakításának napi és távlati gondjaival. Ez a paraszti lét azonban sajátos volt. A *kelet-közép-európai régió parasztságát* és körülményeit közvetítette számára, amelyeket a megkésett fejlődés, az elmaradás formált mássá a nyugat-európai centrum földművelőinek társadalmához képest. Ennek a másságnak a legfontosabb vonása pedig — ahogyan éppen Erdei Ferenc ismer-

te fel — a társadalom alá való szorultság volt. Olyan állapot, amely sajátos paraszti társadalmat alakított ki és tartott életben még századunk harmincas éveiben is. Ennek a társadalomnak és a „nagy” társadalomnak kapcsolatrendszeré több irányban is működött ugyan, de bizonyosfajta egységét (minden belső differenciáltsága ellenére) és különállását, bizonyos értelemben saját törvényűségét még nem vesztette el. Ez a társadalom vagy megkötötte azt, aki beleszületett, vagy ki kellett törni belőle, ami egyúttal a kötelekek megszakítását is jelentette. Teli volt elmaradottsággal és belső szépséggel, egyszerre ébresztett tehát elvetést és nosztalgiát.

Álljon itt magának Erdei Ferencnek vallomása a *Parasztok* című művének bevezetőjéből: „A kis szentlőrinci házban, amelyben születtem, a nyugtalan mezővárosban, ahol nevelkedtem, a makói kertekben és szántóföldeken, amelyek parasztmunkára tanítottak, soha nem mondták ki a szót. Éltünk, dolgoztunk és olykor megpihentünk a paraszt törvények szerint, de mint a zsidók a Jehováét, mi sem ejtettük ki a sorsunk nevét soha. Egyszer hangzott el a szó a szülői házban, s idézésére mintha istenek szállták volna meg a szívünket, úgy dermedtünk meg.

Felső iskolás voltam már, és gyakorta kellett kimaradnom az

előadások miatt a sürgős mezei munkából, amikor egyszer nagyapám rettenetes komorsággal támadt apámra miattam. Mintha a legfőbb átkot mondta volna ki, úgy dörgött: »Jól van ez így? Paraszt létedre urat nevelsz a fiadból?« Az ütő megállt bennünk, s a bűn nehéz tudatában apám is, aki pedig régen föllázadt már sorsunk ellen, csak gyöngé tagadással mert felelni: »Hiszen nem lesz ez úr! Nem dolgozik épúgy, mint mink? Nem paraszt ő most is?« — »Nem!« — zúgta rá a nagyapám, és rideg paraszt fejét elfordította rólunk. Tudta, hogy nem, apám is tudta, én is tudtam és szívünkben konok elhátározás és hideg félelem vert tanyát.

Azóta tudom én, hogy mit jelent parasztnak lenni.

Annak születtem, és hosszú évek óta úgy éltem ezt a sorsot, hogy nem tudtam határait, csak kemény törvényeit ismertem. Ötéves alig voltam még, amikor egy hűvös hajnalon apám kiharancsolt az ágyból, s a malacok mellé állított, hogy legeltessem őket a tanya-gyepen. Szúrósan nyilalltak szemembe a korai napsugarak és úgy kapkodtam a lábam a harmatos fűben, mint a libák a tarlón. Fáztam, a lábam szára égett a deres harmattól, sírni szerettem volna, olyan kegyetlennek éreztem apám kemény parancsát. De aztán föl-száradt a harmat, átmelegült a

tiszta reggeli levegő és a malacok barátságosan rágcsálták körülöttem a füvet, reggeli időre úgy mentem már be a tanyába, mint aki kiállott egypróbát, s boldog voltam, mikor anyám azzal vett az ölébe, hogy »jól van kisfiam, ember lesz belőled«. — Úgy értette, hogy paraszt, s én is úgy értettem, hogy abban az életben akarom megállni a helyemet, amely úgy kezdődik, mint az én hajnali pásztorkodásom.

Hajnali fölkeléssel éltem attól kezdve a napjaimat. Hamarosan lovat vezettem az eke előtt, magot szórtam a barázdába, fényesre csutakoltam reggelente a lovakat, szalmakötegeket raktam aratáskor a kévék alá, végtelen hosszúságú

kukoricasorokba álltam könnyű kis kapával, és szénát raktam a kocsira magasan, mint az emelet és boldog voltam, amikor a hepehupás úton keresztül baj nélkül behajtottam az udvarra.

Az őszi szántást pedig halálom órájáig nem felejttem el. Bágyadtan tűztek már a napsugarak, s a magasra nőtt kórószárazakon az ökörnyál zászlaja lengedezett. A föld puha és omlós volt. A nyári termés hulladékai enyészetre készen heverték az eke előtt, a fényes vas hangtalanul temette őket a sírba és párát lehelő friss fekete hantokat fordított föl. Nem fáradtam el, nem éheztem meg és nem tettem be soha evvel a munkával. Paraszt

voltam, és úgy éltem együtt a föld életével, mint ezer és millió más paraszt.

A falukból összetevődő mezővárosok élete úgy vett körül, mint nyugodt nagy tó; tükrén játszódtott le minden élményem és vágyam. Este öblös cserépkantákkal mentünk a kútra s ott játékos beszédekkel évődtünk lányok és legények között; harangszó után kiültünk a kiskapuba és távoli bölcsekedésekkel kísértük a világ nagy eseményeit. Férfikorom felé mutató vágyaim is a paraszttörvények mentén támadtak föl. Szívmelegítő tervezgetésekkel okoskodtam ki, milyen lovaim lesznek, hol bérelem ki a tanyát, amelyen a magam gaz-

dája leszek. Kiterveltem, milyen forgó szerint termelem a búzát, takarmányt, hagymát és kukoricát, és hogyan emelek szót a gyülekezetben, ahol parasztok jönnek össze. Azt is kiszínezte a fantáziám, hogy milyen asszony lesz mellettem Bíró Pannából, s milyen eleven és ügyes gyermekek népesítik majd be a déli tanyaudvart.

Apám szándékai vittek az iskolába, s nagyapám sötét tekintete kísért utamon. Olyan világ tárult elém ezen az úton, amelynek az ízei megkeserítették az addig való paraszt békességet. A melegítő paraszt élmények kísértetekké fagytak, és attól kezdve két világ közt hánycódtam szomjú lélekkel.

Baromi erőlködéssé fajult a forró nyarak munkája és félállati vegetálássá alacsonyodott a meleg gőzt lehelő parasztlelet. Amikor pedig meztelen szögességével jelent meg előttem az úr és paraszt mostoha testvérisége, a lázadás forró hevülete buzdult föl bennem: nem, így élni nem lehet és nem méltó emberhez.

Azt hittem akkor, hogy én magam, ruhám és gondolkozásom révén áttörtem a paraszt törvényeket, s nincs más hátra, mint hogy szabad erő kifejtéssel szolgáljam többi paraszt véreim föl szabadulását. Csak amikor tiszta európai tájakra vitt jósorsom, akkor tudtam meg, hogy csalóka képzelődés ez és

sem parasztnak lenni, sem parasztállapotból kiemelkedni nem olyan egyszerű, mint ifjúi fantáziám elképzelte.

Nyugati városok utcáin ért el utolsó paraszttéményem, amikor azt hittem már, hogy régen nem vagyok paraszt. Egy rettenetes kéz lerántotta a leplet, ami addig jótkönyön takarta az igazságot. »Paraszt vagy« — égette a fülem dobhártyájára egy kegyetlen istenség s ez most nem legyökeresedés és biztonságérzés volt, hanem kegyetlen ítélet és ítéltetés, bélyeg: »paraszt vagy«, s amit szabadságnak és szárnyalásnak hívnak, az mind tiltva van előtted. Minden: a tenger és a hegyek szépsége, a mindent

ismerés mámora, a mezők és az ég szabad szemlélete, egyszóval minden, amit úgy hívnak, hogy szabadság. Paraszt vagy, lenyűgözött és kipányvázott.

Ezzel a lesújtó élménnyel váltottam meg a jogot igazán arra, hogy tudjam és elmondjam: mit jelent parasztnak lenni. A parasztság és nem paraszt világok határán való istenkísértő küszködések világtították meg idilli parasztéletem értelmét és oltották belém az oltathatatlan vágyat: nem lenni parasztnak. A paraszt népek közt való bolyongásaim pedig megadták a feleletet arra, hogy hogyan viselik parasztsorsukat azok a milliók, akiknek nem adatott meg az

egyszeri lázadás kínja és gyönyörűsége.

Ha én beszélek parasztokról, magamról és magunkról beszélek, s ha érthető a nyelv, amelyen szölok, a civilizált világ fölszínén élő ember számára, elmondhatom életünk rideg titkait és keserült szívünk minden vágyát, és elmondhatom minden panaszunkat a nap-sütésben élők felé. Könnyen csordul a pohár, amely színtől telt keserűséggel.

Jó, hiszen mi is tudjuk azt, hogy lehet paraszt módon élni, több az, mint az állat vegetálása. Jól tudjuk, hogy a szigorú törvényű parasztközösség biztos és bölcs formája az együttélésnek, s az ember ember

már, ha ilyenben adatott élnie. Nem pillanatonként elviselhetetlen sors ez, s jobb, mint ínséges proletárnak lenni gazdagok kapujában vagy pincéjében. Azt is tudjuk, hogy a szellem is él félhomályú hajlékainkban, hiszen minden szerszámunkon művi gond nyoma van rajta, és hogy mi az, művekkel élni, azt mi tudjuk legjobban.

De azt ki mondja, hogy miért kell parasztnak lenni akkor is, amikor már van jobb szerszám a föld fölhasogatására, mint lovaink által vont ekénk, s amikor jobb energiaforrás ezer van, mint karunk inai, s amikor városban is lehet élni, nemcsak pusztá falukban vagy elhagyott tanyákon? És arra ki ad

feleletet, hogy miért élünk akkor is a szigorú közösség hínárjai között, amikor az ember életének szabadságos szép formái is vannak már a világon? És azért ki kárpótol bennünket valaha, hogy mi akkor is csak szerszámainkra lophatjuk rá szellemünk alkotásait, amikor szerte a világon nagy művek élnek a maguk törvényei szerint s emberek élnek szabadon velük?

Próbáltunk mi már ezerszer fölghágni az élet magasabb grádisára, de mindannyiszor visszataszított okos vagy okatlan akarat. Csak gyümölcseinket és jobbra való fiainkat fogadták el tőlünk, kit vérenek elhullatására, kit fajtájának megtagadására. Ha mi ma-

gunk akarunk mindenestől föl-
emelkedni arra a másik életszintre,
ezer tör fogad, s a bélyegünket hiá-
ba próbáljuk lemosni, nem megy,
és ha menne, újakat igyekeznék
ránk festeni, vagy a régít előhívni.

Hány századon keresztül vol-
tunk belenyugvó és dolgos parasz-
tok! Mennyi gabonát és leöltni való
állatot hordtunk a városok kövére,
hogy magunknak csak a férgese
maradt és hány millió gyermeket
adtunk életre-halálra, hogy csak
az árnyékuk jött vissza.

De most már lázadunk: leg-
szebb faluinkban nem születik
gyerek: minek, hogy szolgál legyen,
vagy szabadnak mondott paraszt,
amikor mi tudjuk, hogy paraszt-

ként élni nem érdemes; népes vi-
dékeinkről ezrek és milliók kelnek
föl a hajósíp szavára és új világ felé
hajóznak, ahol, mondják, nincse-
nek parasztok; legnyomorultabb
testvéreink megtagadják a régi
isteneket és szektákba verődve,
kegyesebb atyákat formálnak a
maguk képére, s azokhoz menekül-
nek eszelős hitükkel; gyermekein-
ket seregestől adjuk az iskolákba,
ahol annak a másik életnek a tudo-
mányát tanítják, s nem nyugszunk
belé, hogy elszakadjanak tőlünk:
követeljük, hogy velünk maradj-
nak és segítsenek bennünket föl a
napvilágra.

Ám ha kemény és illetlen így a
szó, beszélhetünk úgy is, mint aki-

nek nem fáj ez a sors — hiszen annyit fáj már, hogy megkeményedett a szív —, elmondhatom életünket a fölszíni világ nyelvén is.

Kimondhatom a szót lágyan, könnyen és derűlten. Jó ízek futnak össze a szájban, könnyed vágyakozás kél a szívben, s a képzelet idilli tájakat rajzol az enyhülő szemek elé. Széles tetejű faház ül az Alpok oldalán, fehér havasok vetnek rá árnyékot és széjjel előtte levegős völgyek nyílnak. Tehenek legelnek a réten halk szavúkolomppal, s derült és elégedett emberek forgolódnak körülöttük. Végtelen szőnyegként virágmezők borítják a földet és fapapucsos szótlan emberek babrálnak a töveken. Odébb

mezei házakból fehér fejrevalós asszonyok integetnek. Sötét vízfutavak mellett fehér derekú nyírfák hajladoznak, apró barna tehénkékrázzák a fejüket a laposan járó nap felé, és kastélyos tanyaházakban nagy, szőke emberek szorgoskodnak.

Kimondhatom a szót keményen és hűvösen, s keleti tájak elevenednek meg rá. Fekete birkák cserkésznek a havasok alatt és subás emberek kukoricakenyeret esznek a fakalyiba előtt. Piros kötös asszonyok dohányleveleket szednek a széles völgyekben, szikkadt arcú emberek meg vízikerekeket hajtanak árkolt veteményföldeken. Ezek is parasztok.

És kimondhatom a szót akart nyugalommal és lázadás nélkül való fájdalommal. Tágas grófi szérűn rongyos koldussereg siratja a termést, gubás részeg emberek pántlikás kocsin mennek követ-választásra, boltíves épület udvarán görnyedve állnak kucsmás öregek és ékes viseletben meddő menyecs-kék páváskodnak fülledt levegőjű faluk házai között. — Ezek is parasztok.

Akárhogy mondom ki a szót, egy értelem rejtőzik benne mindig a fölszíni világ embere számára: furcsák, idegenek, titokzatosak és nyugtalanítók.

Mindent szeretne kivallani ez az írás: amit én éltem át, amit a ma-

gyar parasztság átélt és amit egyáltalán a parasztember és a paraszttársadalom átélt. A vallomás kétfelől szab határt magának. Az egyik oldalon — mivel az egésztől akarja lefejtteni a titkot — csak általánosat mondhat, olyat, ami a mindennapi jelenségek fölött is érvényes, a másik oldalon pedig — mivel az átélt sorsról akar számot adni — csak az európai parasztról tud érthetőt mondani. Lehet, hogy az ázsiai és afrikai társadalmaknak és civilizációknak is vannak parasztojai, azt azonban csak az idegen szemlélő szemével mondhatja el az európai ember, akkor is, ha paraszt.

Ez hát az írás szándéka; íme a parasztsors ügy, ahogy kérdés és

felelet annak az embernek, aki benne él: nekem magamnak, nekünk parasztnak és nekünk európaiaknak.” (Erdei 1973, 5—10.)

Ez a vallomás azonban nem lenne teljes a mű befejezésében írt mondatok nélkül: „Tagadom a parasztsorsot, és hiszek emberben, aki paraszt . . . Nem lehet parasztszámot építeni. Ha egyszer paraszt egy ország, akkor ott épp olyan naptalan az ég, mintha fölötté volna egy másik, amelyik elveszi tőle a fényt. Az építés és a szabadság ott kezdődik, ahol a világ nem paraszt.” (Erdei 1973, 212.)

Sokan észrevették — akkor és azóta is —, hogy Erdei Ferenc ezzel

a munkájával nem csupán feltárt, de elszakadt: nem ugyan a parasztságtól, de a hozzá kapcsolódó illúzióktól. Ám Bibó István megfogalmazása ad valóban kulcsot nem csupán ehhez a könyvéhez, hanem szinte az egész életművéhez: „Az egész mű hitelének a legnagyobb erőssége az, hogy amennyire történeti és társadalmi analízis, ugyanannyira személyes vallomás is.” (Bibó 1940, 505. old.)

Erdei Ferenc korai ifjúkori művében ott élt tehát az a magatartás, amely tudós és politikus számára egyaránt nélkülözhetetlen: a nosztalgiaától, az illúzióktól való elszakadás bátorsága. És ezt fogalmazta meg élete végén is a Magyar

Szocialista Munkáspárt X. kongresszusán: „*A történeti valóság megismerése sokszor illúziókat rombol.* Egyéni és partikuláris (csoport- és apparátusbeli) szubjektivitásokba ütközik, s a valóság olykor általános elvi tételeinkkel vagy éppen nagyon tisztelt eszményeinkkel is szembekerül. Mindezt el kell véslni ahhoz, hogy igazi ismerethez és önismerethez jussunk és szocialista politikánkat a történeti realitások ösvényein vezethessük.” (Erdei 1980, 232.)

Az illúzióktól való elszakadásnak, az illúziók rombolásának, vagy másképpen mondvá: a létező mítoszok racionális megmagyarázásának, értelmezésének, „kibeszé-

lésének” — illetőleg ami ezzel egyet jelent: eloszlatása kötelességének, bár ez sokszor és sok helyütt problémaként jelentkező „feladat” Közép-Kelet-Európában — különös jelentősége van.

Történetileg igazolt, hogy az előítéletté vagy éppen a mítosszá vált és kövesült ismeretek hatékonyan tartják vissza az emberi gondolkodást, nehezítik, esetenként időlegesen megakadályozzák a tudomány fejlődését még akkor is, ha a mítosz elemeiben — legalábbis egykor — helyes ismereteket tartalmazott. És nem kevésbé meggyőzően igazolja a történelem azt is, hogy az illúzióra és mítoszsra vagy éppen nosztalgiára épült

politika zsákutcába visz. Az illúzió és a mítosz persze sokféle formában megjelenhet. Kötődhet egyéni érzésvilághoz, egyénck vagy csoportok nosztalgijához, azzá válhatnak magukat túlélő ideológiai elemek, rögződhetnek a nemzeti tudatba, és sorolhatnám még a formákat. Általában azonban — és ezt is jól látta Erdei Ferenc — *érdektartalmuk* is van, réteg-, szervezet-, csoport- és egyéni érdekek fűződhetnek hozzájuk. Az illúziók, a mítoszok tudományos megközelítése, különösképpen eltakarításuk az ismeretek fejlődésének vagy a reális politika kibontakozásának útjából, tehát többnyire nem csupán absztrakt elvek, nézetek, berögződött

érzések elleni küzdelmet jelent, hanem valamilyen formában és mértékben érdekeket is érint, érdekeket is sérthet.

Az igazi tudós és a jó politikus személyiségét egyaránt jellemzi a *szembendíllás* az illúziókkal, a mítoszokkal (még akkor is, ha az utóbbi esetleg eszközként kénytelen használni őket). Ha pedig a tudós és a politikus egy személyben ölt testet, mint Erdei Ferenc alakjában, akkor a tudósi, a kutatói törekvések eredményei, a kutatói mítosz- és illúziórombolás segítik a politikust is a történelmi realitások felismerésében és a realitásoknak megfelelő cselekvési módozatok kimunkálásában.

Erdei Ferenc élete utolsó — és igazában már csak halála után „létrejött” — munkájának előszavában írta, hogy egész életében készült arra, ami 1945-ben bekövetkezett „az egész világon is, e hazában is”. S amit azóta tett, „az is mind annak a folytatása, szükségyszerű vagy alkalmyszerű folytatása, amit 1945-ben tett, s amire a megelőző években készült.” (Erdei, 1974, 7. old.) Tudósi és politikusi alkatának, életpályájának kulcsa tehát — saját szavai szerint — az 1945 előtti időszakban keresendő.

Ez a Magyarország azonban éppen a politikai illúziók és vágyálmodok országa volt. A hosszú távú,

történeti realitásokkal szemben állott az egész „neobarokk” társadalom és vezetése. A bukott — önmagukban is számos vonatkozásban illúziókra épülő — forradalmak után megmaradt munkásmozgalom politikája (ahogyan belső vitái is jelezték) könnyen beleesett a vonzó, de az adott szituációban aligha reális elgondolások csapdájába. S végül „a világ válságos alakulásának” hatásai közt valamiféle kiutat kereső gondolkodó-író nemzedék, amelyről Németh László azt írta, hogy ez a „nemzedék csinálta meg a magyar világnézetet”, sem tudott reális, politikai alternatívát kimunkálni. Ahogyan Erdei Ferenc 1943-ban

írta egy előadásvázlatában: „valóságos történelmi esemény, *mégsem lett politikai mozgalom*”. (Erdei 1984, 458.) Ennek a sikertelenségnek is szakaszai vannak. A harmincas évek politikai rendszere egyszerűen nem adott lehetőséget, mert nem tűrt igazi alternatívát. A későbbi időszakban pedig a külső politikai viszonyok változtatták illúzióvá a korábbi törekvéseket. „A magyar világnézetet csináló” nemzedék „kiindulópontja még az volt, hogy szabad elhatározásunktól függ: milyen lesz a társadalmunk . . . A történelem azonban — ahogyan Németh László folytatta az iménti gondolatát — a fejünkre nőtt, s együtt csinál az

egész Európának jövőjét. Sokkal kevesebb lesz, amit választhatunk és sokkal több, amit készen kapunk.” (Németh 1980, 796—797.)

Hogy adott történelmi helyzetekben hol vannak az illúziók és hol a realitások, melyik és mennyire követhető, mik a belső fejlődés tényezői, és hogyan értékelhetők a külső környezet viszonyai és hatásai, természetesen a „felismerőtől”, a gondolkodótól és a cselekvőtől is függ. Éppen ezért lényeges kötődése, nosztalgiái, sőt a benne élő „mítoszok”, mint ahogyan tudása, ismeretei, képzettsége is. Kelet-Közép-Európa története, az itt élő kis országok és nemzetek reális feltételei gyakran születtek illúziókat

és mítoszokat. Nemegyszer még a továbbélést segítve is. Ismét Németh Lászlóra kell hivatkoznom, az *Áruló* c. drámájára, amelynek szemléletét többen is úgy értékelték, hogy a kis nemzet nem ismerheti el vereségét, árulóra van szüksége, s ilyet talált a magyar nemzet is Görgei Artúrban, aki illúziók nélkül cselekedett egy illúziót nem tűrő szituációban.

A kérdés azonban messzebbre visz. Vissza kell térnünk a bevezetőben jelzett történelmi problémához: az elmaradás, a másság kérdéséhez és következményeihez. Ezek közül is különösen jelentős — a tudós és a politikus helyének és lehetőségének kelet-közép-európai

összefüggéseiben (még akkor is, ha a kérdést végül is csak Erdei Ferenc alakjával, tevékenységével összefüggésben próbálom is megválaszolni) — a társadalomtudomány, különösképpen a politikusan gondolkodó kutatók történetiszemléletének egy sajátos eleme, *a tudatos társadalmi változás külső és belső „mintájának” és tényezőinek jelentősége és az ebből adódó politikai fel fogás.*

ERDEI FERENC
ÉS A MAGYAR TÁRSADALOM
MODERNIZÁCIÓJA

(A tudós és politikus életútja)

A külső minta és követése, az ellene való védekezés összefüggései, a saját modell kimunkálása, illetőleg a társadalomnak a belső tényezőkre való építése a magyar történelem több fordulópontján játszott már igen fontos szerepet.

A kelet-közép-európai régió sajátos történeti fejlődésével — első-sorban a feudalizmus sok tekintetben későbbi és másként való kibontakozásától kezdődő megkésett-ség, a maga társadalmi strukturális és politikai összefüggéseivel, a modernizáció sajátos feltételeivel

és következményeivel — kapcsolatos jelenség ugyanis, hogy a régió társadalmi változásai jelentős mértékben *nem szervesen* következtek magának a társadalomnak a fejlődéséből, hanem egészében vagy részben *külső tényezők* hatására. Hozzátehetem — és ez ismét összefügg e régió történetével, a „fogadó közeg” sajátos viszonyai-val, jelenségeivel, kialakult társadalmi struktúrájával —, hogy a külső hatás *belső* következményei nemegyszer további késedelem-mel, ebből is következően torzul-tan és már eleve nem a korabeli nyugat-európai szintnek megfelelően bontakoztak ki. A társadalmi változás külső és belső tényezőinek,

e tényezők egymásra hatásának, a külső minta követésének és az ellene való védekezésnek tehát e régió országaiban történetileg különös jelentősége volt, és ez a jelentőség ma sem hagyható figyelmen kívül.

A kelet-közép-európai fejlődés elmaradottsága, sajátosságai, különösképpen az a körülmény, hogy a lényeges társadalmi változások (még a modernizációs folyamatot megelőzően is) általában valamilyen külső tényezők hatására és külső mintát követve következtek be, sajátos feltételrendszert jelentettek a magyar társadalomtudomány és különösképpen a szociológia számára.

S minthogy Erdei Ferenc tudományos tevékenységében a szociológia központi szerepet játszott — nem szociológiai jellegű munkásságában is tetten érhető a szociológiai szemlélet —, a jelzett problémát egész működésére (sőt nemzedéktársainak tevékenységére) is indokoltan vizsgálhatjuk éppen a szociológia szemléletének alakulásában.

I.

A magyar szociológia fejlődésének néhány — máig is ható — sajátosságát lényegében már Bolgár Elek meghatározta abban a képben, amelyet a századunk első évtizedében, tehát a szociológia magyar-

országi megjelenését nem sokkal követően rajzolt. És ezek közül legfontosabb a szociológia *politikai funkciójának* hangsúlya.

A szociológia ilyen hangsúlyozott politikai funkcióját annak idején Bolgár Elek is a speciális magyar viszonyokra vezette vissza, hiszen a szociológia szaktudományos kifejlődésének, tudományos intézményesülésének és ezzel professzionalizálódásának, a politikai területről a tudományos organizációkba, a kutatási tevékenységbe és az oktatásba való kerülésének megvannak a maga feltételei. E feltételek közül néhányat — ha nem is mindig pontosan, de a magyar fejlődés számára is plasztiku-

san — fogalmazott meg Alvin Gouldner a következőkben: Csak ott és akkor, amidőn a „kereskedelmi indusztrializmus” intézményi előfeltételeit teljesen megteremtették; csak amikor a középosztály már biztossá vált a „régí elit” restaurációjának lehetetlensége felől, és éppen ezért a múltat már nem érezte fenyegetésnek, a jövőre nézve pedig nem hitt a radikális változás szükségességében — csak akkor hagyhatja el a középosztály „a kulturális maradvány” elméletét, amely a jelen feszültségeit az archaikussá vált régi intézmények jelenlétével magyarázza. (Gouldner, 1971.) Ha ebben a megfogalmazásban benne is rejlik a

szociológia történeti szemlélete tagadásának és ezzel ismerete korlátozottságának eleme is, amellyel semmiképpen sem érthetnek egyet, mégis olyan feltételrendszert ragad meg, amely világosan és szervesen kibontakozott a nyugati fejlett országokban, ám amely hosszabb ideig egyáltalán nem, és később is, a megkésettségen túl is más körülmények között és más módon alakult a kelet-közép-európai régióban.

A magyar szociológia úttörői a XIX. század végén tűntek fel, és pedig elsősorban a jogtudomány keretein belül. Nagyon érdekes probléma, hogy a polgári fejlődés tiszta jogi kereteinek a XIX. század

első felében való kibontakozását Németországban is lassító, Magyarországon pedig még a század második felében is nehezítő *történeti jogi gondolkodás* bizonyos elemeiben mennyiben készítette elő a jogszociológia kialakulását általában is, Magyarországon pedig ezt megelőzve a szociológia térhódítását is. (Kulcsár, 1987, 125—135)

A történeti jogi gondolkodás ugyanis egy társadalmi jelenség, a jog esetében felfedte annak szélesebb társadalmi-kulturális kötöttségeit. A jogra vonatkozóan is a valóság és a valóságos összefüggés felé irányította tehát a figyelmet, ha esetleg a felismerés a 19. század elején romantikus burokban is

jelentkezett. A történeti jogi gondolkodás — amelynek az organikus fejlődést képviselő eleme hatott instruktív módon a szerves evolúciót központi gondolatként kezelő biológiai és különösképpen spenceri szociológia elterjedésére Magyarországon — társadalmi funkciójában bizonyos fokig a tradicionális jogszemléletet és ezzel legalábbis bizonyos tradicionális társadalmi viszonyok továbbélését segítette. A történeti jogi gondolkodásnak az evolúció gondolatát hordozó eleme azonban a századforduló körül kialakuló magyar szociológiában már nem csupán tartalmában, hanem társadalmi funkciójában is átalakult, és a fej-

lődés folytonosságának gondolatával, az unilineáris evolúció következményeinek hangsúlyozásával már a Magyarországon elmaradt, sok vonatkozásban hiányos polgári fejlődés kiteljesedését mozdította elő, és társulva a polgári fejlődést igenlő politikai erőkkel, szembe került az adott társadalmi és hatalmi struktúrát védő hivatalos tudománnyal.

A fejlődés unilineáris felfogásából és ennek megfelelően a polgári társadalom tudatos erősítésének igényéből azonban közvetlenül adódott *a nyugati fejlődés, a nyugati gazdasági-társadalmi-politikai rendszer mintaként való felfogása és elfogadása*. A „minta” értelmezésében

természetesen láthatók különbségek és időbeni szakaszoknak megfelelő eltérések a század eleji magyar szociológia (és a háttérét képező polgári radikális szellemi mozgalom) alakulásában. Gratz Gusztáv pl. 1905-ben figyelmeztette a Huszadik Század körül tömörülő fiatal szociológusokat, hogy a „haladás nem képzelhető el úgy, ha valaki egyszerűen francia vagy német vagy olasz eszméket, szóval haladottabb kultúrák eszméit pur et simple ide akarja plántálni és az eszmék továbbfejlesztésén akard dolgozni, mielőtt ezek nálunk gyökeret vertek volna”, hanem azt kell vizsgálni, hogy „a mi hazai viszonyaink mellett, a bennünket

foglalkoztató kérdések szempontjából, számolva a mi kultúrállapotainkkal és a nálunk létező különös nehézségekkel, minő új politikát lehetne és kellene folytatni, hogy bajainkat megszüntessük”.

Ezt követően azután a magyar szociológia valóban igyekezett közelebb kerülni kutatásaiban is a hazai valósághoz, jó néhány tanulmány készült — ha nem is a korabeli szociológia színvonalán, hanem inkább szociográfikus jelleggel — egy-egy társadalmi probléma megismerése érdekében. 1910-ben azután megszületett a polgári-radikális szociológia vezető alakjának, Jászi Oszkárnak megállapít

tása, miszerint „ma még itt Magyarországon nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is más erők dolgoznak, mint külföldön; hogy a mi legközelebbi szükség-szerű — mert egyedül lehetséges — feladatunk . . . a magyar jogállam és ipari kapitalizmus alapjainak lerakása”. (Jászi, 1910.) A „ma még” kitétel azonban jelzi, hogy a „nyugat-európai Magyarország” mint eszménykép, mint minta megmaradt ugyan, ám előbb szükséges a polgári demokratikus társadalmi berendezkedés gazdasági és politikai alapjainak (a feudális földbirtokrendszer megszüntetése, az általános választójog, a közigazgatás és a bírászkodás demokratizálása,

új munkás- és nemzetiségi törvények stb.) megteremtése, és ez tudatos politikai küzdelmet igényel. Így azután általánosabb érvennyel is elfogadható a radikális mozgalommal összefüggő szociológiára az, amit a *Magyarország története* c. kézikönyvben Szabó Miklós megállapít (Hanák, 1978, 896.), és pedig Somló Bódog *Állami beavatkozás és Individualizmus* c. művével kapcsolatban, miszerint „a nemesi liberalizmus nem tudatosított modernizációs ideológiája helyére az új időszaknak megfelelően tudatosított liberális modernizációs fel fogást” állított.

Ennek a „*mintakövető*” szociológiának és a hozzákapcsolódó politi-

kának kettős jellegzetessége volt: egyrészt a nyugati szociológiában kifejlesztett elméleteket, módszereket kívánta terjeszteni és adaptálni a hazai problémák kutatására (mint említettem, bizonyos megkésettiséggel, és sajátos szelekcióval, Max Weber neve pl. alig jelenik meg a korabeli szociológiai művekben), másrészt, és ez a fontosabb, *a politikai cél a társadalomnak a nyugati minta szerinti modernizálása volt.*

Az első világháború befejezésének időszakában azonban világossá vált, hogy a nyugati minta szerinti fejlődés az adott szituációban nem lehetséges. Felesleges volna azon elmélkedni, mi történt volna, „ha”

az 1918. évi októberi, ún. őszirózsás forradalom (amely egyébként maga is ismét külső tényező, nevezetesen a veszített háborúval járó következmények folytán vált lehetségessé) végül is stabil polgári köztársaságot, nyugati mintára épített politikai rendszert teremthetett volna, s nem csupán néhány hónapig kísérletezhet, míg újbóli külső tényező, az antanthatalmak állandó nyomása olyan helyzetet alakított ki, hogy ez a kísérlet félbemaradt. Felesleges ezen elmélkedni, már csak azért is, mert éppen *e régió történeti fejlődéséhez tartozott és tartozik a külső tényezők állandó és a belső feltételeket alakító hatása.* A történetietlen szemlélet

tehát éppen az ettől való elvonatkoztatás lenne.

A forradalmat megelőző szociológia „mintakövető” magatartása tulajdonképpen mindkét vonatkozásban lehetetlenül. Legalábbis átmenetileg követhetetlen volt a nyugati szociológia is, az 1919. évi Tanácsköztársaság néhány hónapjában ideológiai okokból, később pedig a szociológia mint kifejezés is „gyanúsan hangzott”, szinte rokon értelművé vált a szocializmussal. A Tanácsköztársaság politikai rendszere az Oroszországban kialakuló szocialista politikai rendszer mintáját látta maga előtt, nyilvánvalóan elutasítva a nyugati típusú gazdasági és társadalmi fej-

lődést is. A tanácsköztársaság bukása után pedig a tradicionális társadalmi és államrend visszaállításával — igaz, egyes elemeiben előrehaladva — a modernizáció folyamata mégis általánosan lelassult.

A két világháború közötti magyar társadalomban a harmincas évek elején a szociológia is más jelleggel és bizonyos fokig más funkcióval jelent meg. Igaz, a politikai funkció hangsúlya megmaradt, ám nem a mintakövetés, hanem éppen ellenkezőleg, egy populárista modernizációs elgondolásokat hordozó koncepció keretében, az *endogén erőkre támaszkodó társadalomalakítás*, és ezzel összefüggésben

a külső mintákkal szembeni védekezés került előtérbe. (Kulcsár 1988.)

A védekezés alapja jelentős részben éppen az 1918–19. évi két forradalom hibáiból, tévedéseiből és bukásából adódott. Az „idegen”-nel szembeni védekező attitűdnek talán II. József reformtörekvéseivel vagy a bukott szabadságharcot követő császári integráló intézkedésekkel való szinte országos méretű szembenállás óta nem volt ekkora hangsúlya Magyarországon, mint a két világháború között. A védekezésnek természetesen különböző tartalma lehetett és volt is. A tradicionális rend védelmétől, azaz a mozdulatlanságtól egészen a „magyarnak” tekintett viszo-

nyok, kultúra, sőt faj — paradox módon egyes tekintetben éppen külső mintát követő — védelméig. Az a „védekezés” azonban, amely a két világháború közötti legtipikusabb magyar szociológiai mozgalmában megmutatkozott, „min-tateremtő” védekezés volt a külsővel, az idegennek tartottal szemben.

Kérdés, mi okozta ezt a — korábbi magyar történelemben alig megmutatkozott — jelenséget, ami egyúttal tulajdonképpen jelentős fordulatot is jelzett a magyar társadalom modernizációjának folyamatában? Ezúttal ugyanis nem csupán a belső problémák feltárásán volt a hangsúly, még

csak nem is az endogén erőkre támaszkodó változások mérlegelésén, hanem a külső mintát követő fejlődés elutasításán, *a belső modell kimunkáltságán*.

A sok lehetséges tényező egyes összefüggéseire már utaltam — bár itt hangsúlyozottabban kell említeni az ún. történelmi osztályok, különösen a nagybirtokosok és bizonyos fokig a nagytőkések reformot sem tűrő konzervatív magatartását —, mások pedig a vonatkozó irodalomban is jól feltártak. Ezek: a proletárforradalomból való kiábrándulás, a munkásosztály történelmi szereplehetőségének — legalábbis magyarországi lehetőségeinek — megkérdő-

jelezése, a marxista emigrációban és a hazai mozgalomban is eluralkodott szektás jelenségek, a magyar társadalom problémáinak sok tekintetben doktrinér szemlélete stb. Így ha valamilyen hatás meg is maradt a korábbi radikális polgári szemléletű szociológiából, a két világháború között a magyar társadalom megismerésére és megváltoztatására is irányuló törekvés más úton járva, más központi probléma köré szerveződve indult meg.

Ez a probléma abból adódott, hogy a trianoni békeszerződés utáni magyar társadalomban, ha lehet, még inkább meghatározó jellegű volt az a körülmény, hogy

a megművelt földek egyharmada a földtulajdonosok 3,5 %-ának kezében volt, hogy az 1930. évi népszámlálás adatai szerint a lakosság 53 %-a a mezőgazdaságban dolgozott, 63,7 %-a falun lakott. (1900-hoz képest tehát még 5 %-kal sem halad előre az urbanizáció folyamata, nem is szólva a városok urbanizációs szintjének alacsony voltáról.) Ez a parasztság túlnyomó arányával jellemezhető társadalom a meglevő földbirtokszerkezetből következően általában is nehéz helyzetben volt. A mezőgazdaság modernizációja is megrekedt, az iparfejlődés távolról sem tudta felszívni a felesleges mezőgazdasági munkaerőt, a településszerkezet

és az urbanizációs szint elmaradott volt, a közigazgatás — bár történtek változások a szakszerűség érdekében — jelentős mértékben tradicionális jellegű maradt stb. Ugyanerre az időre viszont gyakorlatilag befejeződőben volt a nyugati társadalmakban a parasztság polgárosodása — joggal írhatta Erdei Ferenc, hogy „valóságos parasztok ma már csak Európa keleti országaiban vannak.” Többnyire eltűntek a tradicionális jellegű falvak stb. A „valóságos” parasztság, a tradicionális paraszt-társadalom egyik szerveződési egységével, a faluval együtt azonban Európa keleti felén is válságba került, ám anélkül, hogy — a tár-

sadalom modernizációjának meg-
rekedése folytán — az itteni pa-
rasztság számára lehetségessé vált
volna a polgárosodás nyugati
útja.

A harmincas években több cso-
portban is szerveződő, saját fejlő-
dése során is változó falukutató
mozgalom (népi írók mozgalma,
szociográfusmozgalom stb. néven
is ismeretes) történelemszemlélete
ugyan több szempontból is diffe-
renciált volt, és mint említettem,
változott is a harmincas évek köze-
pétől a negyvenes évek elejéig,
néhány jellemző vonás azonban
mindegyik esetben megállapít-
ható. Ezek — csak felsorolás-
szerűen — a következők.

— A parasztkérdés (pontosab-
ban a földkérdés) megoldása mint
központi probléma, a társadalom-
nak a parasztságra épített újjászere-
vezése, és pedig többféle változat-
ban: kapitalizálódás-polgárosodás,
telepítés, szövetkezeti- és kert-
magyarország, népfőiskolák a pa-
rasztszervezés kiépítésére, agrárszo-
cialista elképzelések stb.

— A nemzeti és társadalmi érté-
keknek a parasztság közösségi érté-
keiből való kibontására, újjáterem-
tésére irányuló törekvések (bár a pa-
raszti polgárosodás és a közösségi ér-
tékek megmaradásának ellentmon-
dását már akkor is felismerték).

— Sajátos illúzió, amely két
formában is jelentkezett: az egyik

formában a múltba vetítődött, nosztalgikus-romantikus paraszt- és faluképet őrizve, a jelenlegi válság tényezőit — legalább részben — a régi falusi közösség és tradicionális rend felbomlásában látva. A másik formában — éppen ellenkezőleg — a parasztság polgárosodásának folyamatához fűzött illúzióként mutatkozott, ha esetenként kétségekkel is, látva ugyanis, hogy a polgárosodás és a tradicionális közösségi értékek összeegyeztetése lehetetlen. (A dolog természetéből következik, hogy ez a második típusú illúzió rezignációt is szült. Itt meg kell jegyezni, hogy a magyarság helyét és helyzetét európai szemlélettel figyelő

Németh László kezdettől fogva nem tudott hinni a „romlatlan népben”, a tradicionális közösségi formákban, amelyekből kiindulva feleletet lehet találni a ma problémáira is. (Lackó 1981, 190., 210—211.) Ez a szkepszis, amely mégiscsak párosult a magyar társadalom és történelem sajátosságainak, a nyugattól eltérő vonásainak felismerésével, a külső minták elutasításával, a két világháború között, és tulajdonképpen azóta is egyszerre váltja ki mindkét szélsőség gyanúját és fenntartásait. A *Sznobok és parasztok* c. írásának mondanivalója így sok szempontból ma is aktuális. (Németh 1940.) Az illúzió egy sajátos formájaként

jelentkezett — legalábbis a negyvenes évekig — a magyar társadalom fejlődési lehetőségeinek az európai gazdasági, társadalmi és politikai folyamatokból elszakított megítélése is.

— A magyar és idegen ellentétpár jelenléte, és pedig sokféle változatban élő faji, kulturális stb. dichotómia, a legjobbaknál együtt a „nemzeti elzárkózással” való szembenállással is. Lackó Miklós elemzése szerint Németh László szakadt el következetesen ettől az ideológiától és gondolta át mélyebben a magyarság és a modernség kapcsolatát és ellentmondásait. (Lackó, 1981, 190.) A „nemzeti elzárkózással” való szembenállás Németh

Lászlónál jól megfért az identitáskeresés elemével és a pusztá másolás elutasításával. Ezért is bírálta pl. Kazinczyt. (L. Király, 1982. 1147. sk.)

— A valóság feltárásához fűzött túlzott politikai várakozás, amely csak azért nem tartható az illúzió egy tiszta változatának, mert a magyar társadalmi fejlődés sajátosságai folytán a valóság pusztá feltárása szinte mindig politikai hangsúlyt kapott (nemegyszer büntetőjogilag is megtorolt módon). Az illuzórikus elem ebben a várakozásban ketős gyökerű: egyrészt az a hallgatólagos — ám máig kísértő — felfogás, miszerint a társadalom problémái, tágabban a magyar társadalom el-

torzult fejlődése valamilyen társadalmi osztály, réteg, csoport „bűne” csupán, illetőleg tudatlanságra vezethető vissza, így a valóságra való „rádöbbsentés” önmagában is hatékony. A társadalmi tényfeltárás tehát eleve politikai értékű. Huszár Tibor Erdei Ferenc kéziratos hagyatékában talált megjegyzésekre támaszkodva írja, hogy Erdei „a maga részéről evidenciának tekinti, hogy minden társadalmi tényvizsgálat összefüggésben áll politikai törekvésekkel, bár igazán hasznos akkor lehet, ha a tények tárgyilagos feltárására és ismereteinek minél szigorúbb értékmertességére törekszik.” (Huszár 1979, 394—395.) Másutt is fel-

lépett azonban a „pánpolitikummal” szemben. (Huszár 1979, 440.)

— Végül mindezen közös vonások következményeként a külső minta elutasítása, a sajátos magyar fejlődés kimunkálásának igénye. Ennek az igénynek *politikai* forrása és egyben következménye is a konzervatív társadalmi „reformtörekvések” és a marxista típusú szocialista fejlődés elutasítása.

A mozgalom fejlődése során, a negyvenes években már világosan megmutatkozott, hogy — nem utolsósorban a szociográfiai feltáró munka eredményeire is alapozva, illetőleg az eredményeknek éppen történeti szemléletű értékelése folytán, nyilvánvalóan nem függetle-

nül a második világháború eseményeinek alakulásától és politikai hatásától sem — a mozgalom szemléletének éppen két legfontosabb elemében (a parasztságra való kizárólagos vagy elsősorban támaszkodásban és sokrétű illúziók elfogadásában) lényeges változás következett be. Az 1943. évben a Soli Deo Gloria szervezet által megrendezett szárszói konferencia legfontosabb előadásában — különböző érzelmi és politikai hangsúllyal ugyan — már világosan látták egyrészt a magyar társadalom fejlődésének jó néhány igen fontos történelmi saítosságát, bizonyos fókig azokat az erőket is, amelyek ebben a fejlődésben munkálkod-

tak, másrészt, és ez talán a legfontosabb: a külső körülmények, a külső politikai viszonyok szerepének jelentőségét.

Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a falukutató mozgalom, a szociográfia formájában jelentkező magyar szociológia eljutott a modernizációs folyamat *külső* tényezőinek felismeréséig, ha ezeket a tényezőket esetleg bizalmatlanul is szemlélték, és annak meglátásáig is, hogy a külső hatás folytán a külső minta hatása is elkerülhetetlen a magyar társadalom további fejlődésében. Németh László megfogalmazásában: „Az az üdvösség, amellyel Európa fog megajándékozni, nem az lesz, amely

társadalmunk halk folyamataiban készül.” (Németh 1943, 46.) Vagy — ahogyan már idéztem — „A történelem a fejünkre nőtt, s együtt kínál az egész Európának jövőndőt. Sokkal kevesebb lesz, amit választ-hatunk, és sokkal több, amit készen kapunk.” Erdei Ferenc, amidőn utal arra, hogy „ténylegesen milyen kifejlés jöhet, az külső politikai alakulásoktól is függ”, azt is megállapítja: az átalakulásnak a belső viszonyokban is (van) egy komoly tényezője, az nevezetesen, hogy az átalakulás szakában a parasztság és az értelmiség milyen erővé és tényezővé fejlődik a munkásság mellett. Hogy lesz-e ilyen társadalomépítés, az azon múlik,

hogy a parasztság milyen erővel tud benne részt venni. Hogy pedig tartós és fejlődésképes társadalom épül-e, az elsősorban azon múlik, hogy a parasztság mennyi történeti tőkét visz bele. (Erdei 1980, 372.)

Talán ellentmondásosnak tűnő módon, éppen az ország regionális környezete fontosságának felismerésével a „kelet-közép-európai helyzettudat” reálisabb kialakulásával lehetett végül is a magyar társadalom jelenségeit nemcsak a régió történeti társadalmi viszonyaiba, hanem a kontinens egészébe is behelyezve megközelíteni. Ismét Németh Lászlót idézem: „Európainak kell lennünk, ter-

mészertes, de úgy, ahogy a franciák vagy az angolok: a helyhez illően. Nekik nyugat-, nekünk kelet-európaian.” (*Ágak és gyökerek*) „Nyugaton nincs nép, ahogy nálunk, Keleten pedig nincs igazi nemzet. A környező népek azonos »embertelen keverék«, csak arányokban különböznek; a közös történelem okán »tejtestvérek«. Vállalnunk kell sorsukat, a kölcsönösség szellemében.” (Greza 1980, 30.)

II.

Ahogyan ezt a történelemszemléletet nem kis mértékben a politikai helyzet változása alakította egyre reálisabbá — jóllehet hordozóiban

az aktivitásnak és a rezignáltságnak különböző mértékű keverékével —, politikailag úgy került egyre inkább előtérbe a külső minta jelentősége is, és pedig a második világháborút követő nemzetközi helyzet összefüggéseiből következően a társadalomépítés szovjet modelljének egyre erősödő hatása, és egyúttal az e mintához való *viszony* kérdése is. A „fordulat évének” időszakában (1948) a népi mozgalomnak azon képviselői, akik nem láttak lehetőséget legalább egy sajátos „népi szocializmus” megvalósítására és elhagyták az országot, kívül kerültek a hazai politika sodrán, s természetesen elestek attól a lehetőségtől is, hogy tevőle-

gesen avatkozzanak be a magyar társadalomépítés menetébe és kíséreljék meg érvényre juttatni társadalom- és történetfelfogásuk politikai következményeit. A kérdés azonban számunkra most az, hogyan alakult azok politikai tevékenysége, akik tevőleges részt vállaltak az új társadalom felépítésében, s különösen: hogyan és milyen tényezők formálták Erdei Ferenc tudósi és politikusi alakját.

Ismeretes, hogy a magyar társadalom építése — kissé leegyszerűsítve — 1957-ig sok tekintetben nem sajátosságainak megfelelően ment végbe, a külső mintának ismét jelentős, a magyar történelemben

talán alig néhány esetben tapasztalt jelentős szerep jutott a társadalom alakításában.

A második világháború befejezésére kialakult történeti-politikai szituációból következett, hogy Magyarországon a társadalom régi struktúrájának széttörése külső erő hatására következett be, és ez a hatás a háború befejezése után is jelen volt. Ez akkor is igaz, ha a társadalmi struktúra válságának, sőt bizonyos fokú bomlásának jelei korábban is, különösképpen a háború folyamán már mutatkoztak, illetőleg, ha 1945-től kezdődően a hagyományos társadalmi-politikai rend belső, forradalmi jellegű felszámolásának tényezői is egyre

nagyobb szerepet kaphattak. A belső forradalmi folyamat azonban — rövid átmenet után és az adott szituációban szinte törvényszerűen — *külső modellt* követett az új társadalom felépítésében. Ez a modell — a szovjet modell — eredendően és lényeges vonásaiban a kelet-közép-európai társadalmakéhoz hasonló társadalmi-gazdasági elmaradottság körülményei között alakult ki ugyan, más vonásaiban azonban az oroszországi sajátosságokhoz kapcsolódott. Ezek a sajátosságok *egyrészt* a modellt létrehozó ország, ti. Oroszország nagyságában, gazdasági lehetőségeiben, kulturális viszonyaiban, közlekedési adottságaiban, nemzetiségi össze-

tételében, politikai és közigazgatási hagyományaiban stb. a magyartól erősen különböző viszonyaiban mutatkoztak, *másrészt* az e viszonyokhoz többé-kevésbé kötődő politikai körülményekben, amelyek jelentős mértékben meghatározták a társadalomépítés kialakult koncepcióját. A modell, általános vonásait tekintve, tehát alkalmas lehetett a kelet-közép-európai társadalmak — köztük Magyarország — modernizációs folyamatának „meglökésére”, egyes vonásai azonban annyira kötődtek a sok tekintetben más oroszországi viszonyokhoz, hogy *változtatás nélküli* követése szükségképpen diszfunkcionális következményekkel is

járt. A változtatás nélküli, azaz a szovjetunióbeli és a hazai adottságok, összefüggések összetevő értékelését elmulasztó, mechanikus jellegű átvétel a szituációból fakadó kötöttségeken túl részben az akkori hazai politikai vezetés beállított-ságára, részben arra az ideológiára vezethető vissza, amely ennek a modellnek minden elemét a szocialista társadalmi-politikai rendszer alapvető sajátosságának fogta fel. Így azonosult pl. a szocialista iparfejlesztés az alapanyag- és nehézipar fejlesztésével, a harmincas évek szovjet parasztpolitikája a szocialista parasztpolitikával, a szovjet mezőgazdasági nagyüzemek struktúrája és szervezeti sajátossá-

gai a szocialista mezőgazdaság szervezetével stb.

A külső minta mechanikus átvétele, a hazai adottságok meg nem felelő elemeinek érvényesítése is jelentősen nehezítette a politikailag egyébként sem könnyű viszonyokat, és ezzel részben és feleslegesen élte a modernizáció folyamataiban amúgy is elkerülhetetlen konfliktusokat, részben pedig egyébként elkerülhető konfliktusok forrásává vált. Ezen túl azonban olyan — ma már sok tekintetben irreverzibilis — elemeket épített be a gazdaságba, társadalomba, politikai rendszerbe, amelyek annak idején sem voltak problémamentesek, ma pedig kimondottan

nehezítik a modernizáció további menetét. Ezek egy része a változás szempontjából kedvezőtlen ideológiai elemként is bekerült és él a közgondolkodásban. (L. erre Kulcsár 1986, 437—56.) Mindezek a tényezők visszafogták, esetenként eltorzították a modernizáció folyamata szempontjából lényeges belső tényezőket, illetőleg hatásukat.

Márpedig a modernizáció távolról sem az egyszer már elért és statikusan felfogott fejlettségi szintet jelenti. Azaz nem csupán olyan gazdasági struktúrát és termelési szintet, amelyben az ipar vagy éppen a nehézipar aránya nagy; nem csupán olyan mezőgazdaságot,

amely korszerű technikával dolgozva csökkenti az élőmunkát, nem csupán olyan településstruktúrát, amelyre az urbanizáció fokozódása jellemző; nem csupán az iskolai végzettség magasabb szintjét, az infrastruktúra fejlettségét, hatékony közigazgatást stb. *Az eredményes modernizáció olyan gazdasági struktúrában mutatkozik meg, amely az adott ország feltételeire épülve képes a változó, külső körülményeknek megfelelően is átalakulva rugalmasan működni; olyan társadalmi struktúrát alakít ki, amely — minden összetevőjében — bázisa lehet a folyamat továbbhaladása számára; olyan politikai rendszert „igényel”, s ez a kelet-közép-euró-*

pai régióban történetileg különösen fontos, amely képes a változások következményeképpen adaptálódni az új viszonyokhoz, s ezzel belső elemeiben is, valamint a környezettel kapcsolatos in- és output összefüggéseiben is átalakulni; röviden: *a változások belső tényezőinek folyamatos működését, azaz a modernizáció önmozgását biztosító feltételek kialakulását.*

Mindebből az következik, hogy a modernizációs folyamat akkor lehet igazán sikeres, ha a külső hatás lökőerejének elmúltával, sőt az esetleges kedvezőtlen külső körülmények ellenére is, maga a társadalom rendelkezik azokkal az alapokkal, amelyek a szükséges

társadalmi-gazdasági változásokat biztosítják, amelyek folytán a modernizáció is „önmozgássá” válik. Ez azonban csak akkor következhet be, ha a társadalomépítésbe megfelelően beépülnek azok az „endogén” tényezők, amelyek a társadalom sajátosságait és ezek következményeit az esetleg átvett külső minta hazai realizálásában is képesek érvényesíteni, különben a modernizációs folyamat is eltorzulhat, következményeiben diszfunkcionálissá válhat, komoly, esetleg a politika eszközeivel nehezen feloldható konfliktusok, feszültségek keletkezhetnek. (Kulcsár 1986.)

A népi mozgalom (és e mozgalom ideológiáját egyszersmind

megalapozó és tükröző szociológia) politikailag aktív maradt képviselőinek feladata lehetett volna az endogén erők érvényesülésének elősegítése, a magyar sajátosságok érvényre juttatása. Ismert, hogy ez nem történt meg, az adott szituációban a kelet-közép-európai régió különös sajátosságai egyaránt háttérbe szorították az általános európai és az egyedi magyar sajátosságokat. Az adott szituáció jelentősége hangsúlyos, mert aligha fogadható el az a leegyszerűsített szemlélet, miszerint az egyéni félelem, megalkuvás, karriervágy lett volna a kizárólagos forrása az említett feladat megvalósítása elmaradásának.

A kérdést könnyebb megfogalmazni, mint megválaszolni, különösen, ha tekintetbe vesszük a korszak történetének tulajdonképpeni feltáratlanságát. Néhány hipotézis megfogalmazására azonban Erdei Ferenc alakjával és tevékenységével kapcsolatban mégis vállalkozni kell.

III.

Vajon hogyan látta a tudósnak és politikusnak induló Erdei Ferenc — e világnézetet formáló nemzedék tagjaként — a magyar világot és Európát, mennyire élt benne ez a „kelet-közép-európai helyzet-tudat”? S minthogy változtatni akart a magyar társadalom, vajon

mit látott: a szabad választás illúzióját, a történelmi kényszerűséget vagy valamiféle magyar modell alkotásának és követésének lehetőségét? A válaszhoz hadd álljon itt egy idézet magától Erdei Ferentől, *Németh László hetven éves* című írásából. „Nem sokkal több mint egy évtizede, hogy »Második reformnemzedék« címen elevenítette fel Ady Endre korát Horváth Zoltán, példaszerűen tanulságos könyvében. Ennek az volt a motója, hogy a XIX. század harmadik, negyedik és ötödik évtizedében a magyar nemzet új életre kelt elmaradottságból, osztrák gyarmatiságból a kor haladó nemzetévé és független magyar állammá,

néppé, kultúrává akart válni... A századforduló idején állt össze a második magyar reformnemzedék, s ennek a polgárság, a városi polgárság volt a gerjesztő közege és a hordozója... A harmadik reformnemzedékre, amely utána jött. Mert jött. És ez a csillagraj már a parasztság és a munkásosztály bázisáról fakadt, s ezen a társadalmi talajon vált Magyarország modernizálásának a harmadik hullámává... A Horthy-éra árnyéka borult erre a harmadik reformnemzedékre, s a világ válságos alakulásának a hatásai befolyásolták a gondolkodást. Ezért oszlott meg annyira ez a gárda: osztályharcos kommunisták, fontolva haladó szociál-

demokraták, radikális polgári demokraták és harmadikutas népiesek, jobboldali parasztrómantikusok és politikától elforduló „szép-lelkek” egyaránt akadtak közöttük. De egyvalami közös: az elmáradottság leküzdése, a magyar nemzet felemelkedése a haladó nemzetek sorába, s ez alapon egyformán ellenzékiesség a feudálkapitalista reakciós rezsimmel szemben.” (Erdi 1978, 103—104.) A feladatot már a harmincas években megfogalmazva látta maga előtt (sok más írására is hivatkozhatnánk), s azt is tudjuk, hogy kezdettől törekedett az illúzióktól való mentesítésre, mint tudós a társadalomban és a történelemben valóban ható

mechanizmusokat kereste, amelyeket a politikusnak ismernie kell és számba vennie. A második világháborút követő években azonban — az adott történelmi helyzetből következően — inkább egyes valóságos tényezők illúzióként, irracionális elemként való felfogása, pontosabban ilyenné való „tágítása” tűnt problematikusnak, mintsem egyeskorábbi illúziókhoz, mítoszokhoz való ragaszkodás. Új illúziók, új mítoszok támadtak, új hitek tették zárójelbe a valóságot, vagy — ismétlem — fokoztak kényszerűen valóságos elemeket mítosszá. Ahogyan Király István írja: „A khiliasztikus hit (s a »fényes szellemek« hitét ez jelentette)

a távlat nevében teszi zárójelbe a jelenben élő kérdőjeleket, mondván: a távlat oly népszerű és olyan közeli, automatikusan megold az majd mindent.” (Király 1984, 3.) Bizonyos, hogy ez a néhány év, a fordulat évét megelőző időszak is differenciált volt, nem csupán a politikai erőviszonyokban és törekvésekben, de az első pillantásra egyet akarók szándékaiban is. Nem vitatva a szándékok differenciáltsága mellett bizonyos szándékok történelmi jogosultságát sem, mindenképpen vitatható azonban a türelmetlenség. Hiszen ma már látható, hogy a türelmetlenség nem csupán szálláscsinálója volt a személyi kultusz gyakorlatának —

a túlzások egyvonalúsága is kimutatható —, hanem nem kis mértékben közrehatott abban, hogy „ordas eszmékként” is működjene (és ilyennek tűnjene) a modernizációt és az új társadalmat előrevívően irányító gondolatok.

Amidőn a harmadik reformnemzedék szóhoz és cselekvéshez jutó képviselői (mert hiszen egyesek már halottak voltak, másokat — köztük éppen a legnagyobbat, Németh Lászlót — a torz türelmetlenség zárt ki a közéletből) megvalósíthatónak látták a szárszói tanácskozássra már kijegecesedett elgondolásait, inkább már az új illúzióktól is mozgatva cselekedtek, mintsem a régiek által kötve

(bár a fokozati különbségek egyénenként eltérőek voltak).

A politika meghatározott társadalmi-történeti helyzetben és objektiválódott keretekben kialakuló és változó gyakorlat ugyan, aligha tagadható azonban benne a személyes, sőt az emocionális tényezőknek gyakran jelentős szerepe. A személyes tényező nemcsak a politikai gyakorlatban kifejezett, hanem esetenként nyomon követhető az elméletben is, noha a politikai eszmék racionális megfogalmazása általában elrejtí ezt az elemet, s nehezen felismerhetővé változtatja.

Erdei Ferenc politikusi — és tudósi — gondolkodásának kez-

detén ez a személyes, sőt emocionális elem teljesen világos: a parasztsághoz való kötődés. Ám világos az is, hogy illúzióktól, mítoszoktól megszabaduló gondolkodása öszszefér a szűkebb környezetében, a paraszti családban kialakult érzelmi kötöttséggel, és nem romantikus parasztképként él benne a gyermekkori, családi háttér, hanem a paraszti, családi kisüzem realitásában és egyidejűleg a „legmelegebb emberi közösség” valóságában. (L. Erdei 1974, 564. vagy: Erdei 1978, 234.) Erdei így folytatta ezt a gondolatot: „(ez a család), miközben nagyon értékes formációja az ember életének és a termelés megszervezésének, ugyan-

akkor súlyos emberi-társadalmi lehetetlenségei vannak, melyek miatt önmagában hordja megsemmisülése elemeit." Írásai, Nyugat-Európából küldött levelei, naplójegyzetei, és különösen a *Parasztok* c. könyve példázza, hogy a politikus Erdei Ferenc társadalomkutató munkássága révén tudta függetleníteni magát a parasztság romantikus képétől. Ez a tudósi munkásság *könyörtelenül vitt el* a parasztságban és az egész társadalomban működő mechanizmusok felismeréséig, s ez a könyörtelen logika — ha az érzelmi kötöttség visszatérően átviláglik is írásaiban — nem engedett teret és helyet a politikában sem az illúzióknak és a mítoszoknak.

A parasztság romantikus képétől, esetenként idealizálásától való függetlenülése éppen a két világháború közötti időszakban volt igen nagy jelentőségű. Tudományosan azért, mert a paraszti lét valóságának feltárását, a parasztság és a társadalom egésze „viszonyának” megértését, végül is tehát társadalomban való tájékozódást éppen úgy akadályozta az idealizáló „romantika”, mint a paraszti társadalomban csak a „nyomor szenzációját” látó szemléletet. Politikailag pedig azért volt jelentős a paraszti társadalom helyzetének reális értékelése, mert — ahogyan ezt Erdei Ferenc maga megfogalmazta — a parasztság válságát már

csak a paraszti lét meghaladásával lehetett megszüntetni. Márpedig a paraszti lét meghaladása az adott kor és társadalom viszonyai között — amelyek strukturálisan visszafogták még a mezőgazdaság modernizálását is, nem szólva a társadalom egészének fejlődéséről (Kulcsár 1980, 80. sk.) — csak az egész társadalom struktúrájának átalakításával, s ami ezzel egyet jelentett, az adott hatalmi viszonyok megváltoztatásával volt elérhető. Utaltam már rá, hogy a legszemélyesebb kötelekeket is magában foglaló parasztvilág társadalmi sajátosságainak reális feltárása, egyúttal az ettől a világtól való elszakadás bátorságát is megalapozta.

A korszak illúziói azonban nem csupán a paraszti világot lengték körül, akár a Szabó Dezső-i értelemben vett „romlatlanságban”, akár a „pusztulásában”, hanem a magyar történelmet, a magyar társadalmat is. S a „neobarokk” világban nem lekicsinylendő tudományos teljesítmény volt a magyar társadalom strukturáltságának és e strukturáltság történeti összetevőinek feltárása. Politikai bátorságot igényelt már e tudományos munka pusztá elvégzése is, nem is szólva eredményei akár egy részének is közzétételéről, még inkább a politikai tanulság levonása a mindennapi politikai-közeleleti cselekvésben.

Ostorozták többen is, akkor és régebben is, tudósok és költők is a magyar társadalom, a magyar nép, a magyar „faj” hibáit, hiszen a „magyar ugaron” élve vagy élni próbálva igazán nem volt nehéz (és tegyük hozzá, ma sem az, amidőn már az ugart szántogatjuk, dudváit irtogatjuk) meglátni a hiányosságokat, sőt a történelmi méretű hibákat, alkalomvesztéseket és kényszereket sem. Ez azonban még mindig elviselhető volt, amíg társulhatott mellé egy másik Ady-sor: „megrajonglak buta tűzben”. Jászi Oszkár a húszas évek végén ugyan már látta, hogy a Szekfi Gyula által csokorba kötött „magyar bűnök” — a hiúság, az

önhittség, a rövid életű lelkesedés, öncsalás, a megalománia, a valóság figyelmen kívül hagyása, s a tehetlenség és a produktív munka megvetése, amelyek a magyar történelem tragédiáiban közrehatottak volna — távolról sem valamilyen misztikus faji alkat megnyilvánulásai, hanem a magyar fejlődésre jellemző, háborúkkal telített feudális fejlődés társadalmi-gazdasági és intellektuális tényeinek következményei. Ennek a fejlődésnek társadalmi összefüggései mégis homályban maradtak, míg nem Erdei Ferenc meg nem írta — hosszú előtanulmányok után — talán legkiérleltebb művét, a még töredékesen is a magyar szocioló-

giai irodalom egyik legfontosabb termékét, *A magyar társadalom a két világháború között* c., egészében csak halála után közzétett tanulmányát.

E tanulmány alapján teljesen világossá vált a politikus Erdei Ferenc útja is. Nem véletlen, hogy egyik, 1943-ban kelt, de csak 1984-ben kiadott írásában — *Vallo-más egy útról, melyet sohasem tettem meg* — egy időben kérdőjelez meg olyan divatos, de leegyszerűsített nézeteket, mint a „középosztály” bűnei, mulasztásai vagy elhivatottsága, vázolja fel „a középrétegek” történeti kialakulásában differenciált struktúráját, és jelöli ki saját pályáját: a „népet szolgáló s vele szolidáris értelmiségi pályát”, ad-

dig, míg olyan vezető réteg nem alakul ki, „amely a magyar népnek igaz értékei szerint kiválasztott elitje, s minden uralkodói vagy kizsákmányolói hatalmaskodás nélkül együtt-érző vezetője”. (Erdi 1984, 452.) A magyar paraszttársadalom c. könyve befejezéséeként 1942-ben még csak azt írta a magyar parasztság nemzeti vezető szerepének eszméjéről, hogy az inkább romantikus program, „mint reális politikai törekvés”, és „akik még ma is ezt az eszmét képviselik, azok már nem nemzeti tényezők, hanem olyan paraszteredetű írók és politizálók, akik a kor népi eszméjét . . . úgy értelmezik, hogy a parasztságnak mint a legtisztább népiségű

rétegeknek kell megteremteni a népi nemzeti társadalmat". (Erdei 1980, 163.) A magyar társadalomfejlődés egészének számbavétele után, 1943-ban, a nevezetes szárszói konferencián azonban társadalmunk további fejlődését meghatározó tényezőket már a munkásság és a parasztság összefogásában, valamint az értelmiséggel való szövetkezésben látta. Ám, ahogyan már említettem: világos volt számára az is, hogy fejlődésünkben „külső” tényezők hatnak, így azután az is, hogy teljesen milyen „kifejlés jöhet, az természetesen külső politikai alakulásoktól is függ”.

A történelem „egyszer megkezdődött — írta néhány évvel később

Erdei Ferenc — s azóta folyvást abból formálódik, módosul. Mindig öröklődik az új nemzedékre, s azok mindig alakítanak rajta. S nem szabadulhatunk tőle, olyan, mint az ár.” S levonja a következtetést is: „A társadalom állapotán épp ezért nem szabadon, ötletszerűen, tetszés szerint változtathatunk. Vannak a történelemben kifejlődött társadalmi formák, keretek, csak ezekből kiindulva, ezek tekintetbevételével tudjuk módosítani. De még ez a módosítás sem tetszésszerű. Vannak szabályai, törvényei annak, hogy mit és hogyan lehet módosítani. Ez a politika.” (Erdei 1980, 373.) Ma szinte közhelyként hangzanak ezek

a szavak. Ne feledjük azonban, hogy Erdei Ferenc az imént idézett mondatokat 1946-ban írta, a Nemzeti Parasztpárt alelnökeként, abban az időben, amidőn azt énekeltük: „holnapra megforgatjuk az egész világot!”, s olyan társadalomban, amelyben a messianisztikus politikai alkat többnyire nagyobb visszhangra talált történetileg is, mint a józan megfontoltság.

Hogy a „történelmileg kifejlődött társadalmi formák, keretek” jelentőségét milyen történeti távlatban értette, arra egy fiatalkori levélrészlet ad igazolást és példát. Elmaradt angliai útjáról szóló levelében (Berlin, 1936. II. 8.) olvasható: „Már-már végbizonyos-

ság lesz előttem, hogy a különböző európai népek állama és társadalma egészen más megoldottságot s megállapodottságot mutat. S ugyanilyen végbizonyosságnak tetszik az is, hogy különböző korokban és különböző rétegek produkálhatnak olyan alapterakást, amely alapvonásaiban többé nem változik, ellenben terebélyesedik, komplikálódik, szóval tágul, fejlődik.”

„Aligha téved az ember, ha e vonalban Angliát jelöli meg úgy, mint amelyben legrégebben lerakatott ez az alap, és pedig bölcsurak által akképpen, hogy a dicsőséges forradalommal a polgárság is helyet kapott a terebélyben, majd pár száz év múlva a munkás-

ság is, minden szocializmusával együtt belefészkel. Ilyen nincs több. S az eredmény az, hogy ma az angol társadalom olyan tökéletes konvenciórendszerrel fejlesztett ki, mely teljesen biztosított a »fölforgatás« ellen. Mindenre van precedens. S az élet minden vonalán olyan simára épített utak vannak, hogy az angol ember otthon nem lehet forradalmár. Zárójelben persze ehhez a »garantált« kifejlődéshez a gyarmatok adták meg a gazdasági lehetőséget, s meglepetés ebből folyóan csak innen érheti őket. Én inkább azt kívánom, hogy érje, mint nem, de ez nem fontos most.”

„Hasonló az eset Franciaországgal és Belgiummal, nemkülönben

a nyugati agrár industriális államokkal, ahol viszont a polgárság cselekedett így, de hagyjuk most az átmeneteket.”

„S a másik oldalon Oroszország. Cári abszolutizmus, papírvékony-ságú polgárság, ugyanilyen ipari proletariátus, mérhetetlen tömegű parasztság. Itt azután más ki nem fejlődött, mint egy úri »magaskultúra« balettel és télikerttel s e »konvenciórendszere« hajszálcsovéivel szemben mérhetetlen tömegben hömpölygött a polgári proletár és paraszt elintézetlen kérdéseinek és erőinek folyama. Itt aztán nem következhetett más, mint forradalom. Új alap.”

Ez valóban a kelet-közép-euró-

pai helyzettudat egyik jelentős összetevőjének, a már jellemzett sajátos történeti fejlődésnek és következményeinek korai felismerése, sőt egy ma kiteljesedő világméretű problémának, az endogén fejlődés és a külső, a nyugati fejlődés mintájához való viszony problémájának megsejtése is.

Ahogy Erdei Ferenc előtt világos volt a történeti méretű fejlődési sajátosságok jelentősége, éppen úgy látta a földrajzi-politikai szituáció közvetlenebb következményeit is. Nemzedékének nem egy képviselőjével szemben ugyanis számba vette az Európában, a világban kialakult politikai helyzet következményeit, és azt is, hogy

ezek a körülmények is történeti időszakoktól függően változó súllyal és összefüggésekkel a kelet-közép-európai helyzettudat összetevői. Politikusi magatartásában kétségtelenül tükröződik a már a szárszói beszédben megjelenő felismerés, az ugyanis, hogy „Közép-Európa keleti szélén” társadalmunk alakítása nem független a külső világ hatalmi-politikai viszonyaitól sem. Azt is tudta, hiszen mesterien írta le a magyar társadalom belső viszonyai és a külső hatások által formált rétegződésének alakulását, érdekviszonyainak valóságát, hogy a társadalomalakítás is politikai küzdelem, s hogy milyen társadalmat építünk, az egyrészt a külső

tényezőktől egyáltalán nem elválasztható politikai küzdelem eredménye, másrészt a történeti adottságoktól függ.

Erdei Ferenc tudta, hogy a történelemben nincs „tisztá lap”. A társadalom alakítása messzire vezető folyamatoktól formált viszonyok között, a történelmi múltból eredő berögzöttségekkel való küzdelemben (és e küzdelemben nemegyszer alulmaradva) megy végbe. Olyan történetileg alakult társadalmi közegben tehát, amely nem csupán aktívan fogadja a hatást, nem csupán visszahat, éspedig rétegződési, érdek- stb. viszonyainak megfelelően többféleképpen, hanem, amely valamiképpen az

„alakítókbán” is működik, és *amelyben az eszmék maguk is alakulnak*. S hadd említsem itt: sokszor felmerült már, többféle magyarázattal is, miért éppen Lenin fogta meg Erdei Ferencet a marxizmus klasszikusai közül? Talán egyik magyarázat ez is lehet: ő volt az, akinek agyában és munkásságában szűkebben az oroszországi, tágabban a kelet-közép-európai történeti társadalmi viszonyoknak megfelelően fejlődött tovább a marxizmus mint politikai eszme. Több helyütt célzott erre már egészen korai írásaiban is, hadd utaljak ezúttal csak a már idézett levélre, amely szerint „Lenin zseni és orosz, aki fölfogott mindent a

világból és hazája felől s végtelenig fejleszthető alapokat rakott le”.

A kelet-közép-európai helyzet-tudat az adott viszonyok, feltételek és szituáció racionális politikai értékeléseként való kifejeződéséből azonban hiányzott valami, s ez összefügg azzal, amire korábban céloztam: az adott és valóságos tényezők bizonyos értelemben irracionális felfogásával, a valóságos szituáció egyes elemeinek illúzióvá, mítosszá tágításával, azzal a khiliasztikus hittel, amelytől a társadalomépítés lázában minden korábbi ellentétes indikáció dacára, ő sem mentesülhetett.

Erdei Ferenc testvéröccse, fejlődésének, vívódásainak tanúja írta:

„Később, élete utolsó évtizedéből visszatekintve a hőskorra, észrevette, hogy a saját akkori állásfogalásaiból mégis hiányzott valami, amire pedig szükség van a szocialista nemzeti érdekek szolgálatában. Igaz, hogy a legfőbb nemzeti érdek a társadalmi haladás, de ez nem valósulhat meg teljesen anélkül, hogy az egy nyelvet beszélők közös és jogos emberi igényeit, meg az általuk lakott föld — ország — természeti adottságait figyelembe ne vennék . . . A tapasztalatok nyomán megértette, hogy a nemzet sorsával való külön törődés hiánya végsőleg a társadalmi haladást akadályozza.” Erdei Ferenc azonban közvetlenül is utal erre a

problémára: „Én magam Veres Péter nemzeti gondjait értettem meg legnehezebben, ma viszont nagyon is tisztetem.” (Erdei 1978, 94.) Hasonlóan említi türelmetlenségét Németh László gondolataival kapcsolatban is. Hadd idézzem erre vonatkozó vallomásának egy részét: A „minőség”, a „kert”, a „sziget”, a „jobbak kovásza” fő helyet foglal el a Németh László-i világképben. *A minőség forradalma* IV. kötetének a 9. oldalán írja a következőket: „Az iparoknak egy részét sohasem veheti be a gép, vannak iparágak, amelyek az ember keze munkájához vannak növe, s a földművelés nemesebb faja: a kertésze sem mondhat le az em-

ber alkotó leleményéről. Egy egészséges tervgazdaság azzal, hogy a gépies gyári munkát, a termelés alacsonyabb formáit kevés emberrel végezteti, a minőségipar és a minőség-földművelés számára szabadítja fel az emberi erők javát, s megadja a munkának azt a nemesebb jellegét, amely már-már ars, de művészet is. Egy világban, ahol a gép és emberi lelemény között — így — egészséges értékviszony alakulna ki, újra felvirradna a napja a minőségnek. Az érték a minőség skáláját követné, s az emberek rászoknának arra, hogy a nemesebbet mint értékesebbet tartsák számon. Az életmód átalakulna: a kertek fel-

emelnék a földművest, a minőségmunka az iparost. Az emberi életben több helye volna az idillnek, s nagyobb lehetőségei a művészetnek. A lélek, melyet az utolsó száz év építkező zűrzavara elkábított, ráérne végre önmagával foglalkozni.”

„Váteszi szavak ezek. Az 1940-es évek elején gondolta és írta ezeket Németh László, s akkor megütököztünk ezen — nem titkolom: én magam is —: »micsoda kispolgári nyavalygás ez; hát nem érti, hogy meg kell döntenie a kapitalizmust, és a társadalmi tulajdon alapján fel kell építeni a szocialista nagyüzemeket«. S azután megdöntöttük a kapitalizmust, és felépítettük a szocialista nagyüzemeket.

S amikor mindez megtörtént, lényeges korrekciókra kényszerültünk, amit a gazdaságirányítás reformjával 1968-ban, de már azelőtt is megvalósítottunk: a nagyobb vállalati önállóság, a szövetkezetek elismerése, a háztáji gazdaságok támogatása, a szocialista brigádok felkarolása stb. S ezzel még nincs vége. Nyakunkon a tudományos-technikai forradalom, aminek áldásai is vannak: az emberi munka termelékenységének a határtalan megnövekedése, ezáltal a nyomor, a betegségek, a kizsákmányolás és a tudatlanság legyőzése; de átkai is: az ember eltömegesedése és elembertelenedése, az emberi magatartás manipulálása és elidegene-

dés munkától és emberséges életmódtól egyaránt, s mindeközben az emberi környezet elfajulása, s végül az emberiség elpusztításának a fenyegetése. Ne olyan zordonan és elutasítóan gondoljunk tehát vissza Németh László 1940-es évekbeli előreérzéseire. Ellenkezőleg: nyúljunk vissza hozzá és merítsünk belőle. Akarjuk, nem akarjuk, rászorulunk erre.”

„Ez csak egy példa. A »meghaladott« Németh László-i gondolatok közül nem ez az egyetlen, amely túléli korát és messzebbre előremutat. De ez nem is olyan csodálatos. A vátesz-író sok mindent előrelát, s praktikusokkal és politikusokkal szemben is maka-

cul hangoztat, viselve azt a kockázatot, hogy a történelem gyakorlata egy ideig szembekerül vele, de remélve azt a dicsőséget is, hogy majd valamikor igazolja.” (Erdei 1978, 109.)

Hogy ezek az elemek miért szorultak háttérbe gondolkodásban és cselekvésében (saját tanúsága szerint is) vagy miért nem formálódott tudatossá, illetőleg tudatosabbá, még teljesen nem tisztázott. Sejtéseink persze lehetnek. Vas Istvánnak van egy éles szemű megfigyelése, amidőn profétikusnak tartja Németh Lászlónak a *Kisebbségben* írott következő mondatát: „A magyarság a kelet-európai fürgetegben kerülhet hol felül,

hol alul, véghelyzete nagyjából az lesz (amint érdeke is az), ami a szomszéd népeké. Isten éppúgy együtt tárgyalja őt a Südostraum többi népeivel, mint a német politikai irodalom.” E mű beteljesült gondolatait említve Vas István így folytatja: „A sok átvezető vonal közül a legfeltűnőbb a kelet-európai ... a *Kisebbségben* megdöbbentő gondolataitól, ha nem is egyenes, de következetes út vezetett a Szovjetunió elfogadásához — nem is: tényeken alapuló tiszteletéhez.” (Vas 1981, 459—460.) Ez a részleteiben természetesen tovább elemezhető és finomítható gondolatmenet valamit megvilágíthat. Éspedig azt a sajátos maga-

tartást, amely éppen a kelet- vagy kelet-közép-európai helyzettudatot leginkább hordozó népi származású értelmiség és politikusgárda akkori gondolkodásában is időlegesen háttérbe szorította, a régióra jellemző sajátosságokkal elfedte a *hazai* sajátosságok és az európai általános értékek jelentőségét. Vagy legalábbis megkönnyítette — gondolatilag és pszichikailag — nem csupán az adott történeti helyzet következményeinek, de ezek között a társadalomépítés külső mintájának további elemzés nélküli elfogadását is. Erdei Sándor utal arra, hogy bátyja saját magát is hibáztatta, hogy nem végeztük el „a mi adottságaink, sajátos tár-

sadalmi-gazdasági gondjaink és bajaink részletes marxista elemzését, ami nélkül pedig a legragyogóbb példa követése sem vezethet jóra". (Erdei 1974, 642.)

Ez a sejtés, ha valóságot takar, persze csak egy lehet az összetevők közül. Közrehathatott a forradalmi helyzetekben nemegyszer megjelenő sajátosan „racionálisnak” tekintett gondolkodás is, amely *csak* az ésszerűnek tekintett, akart, kívánt célokat látja, így szükségképpen nem vagy kevésbé számol a megvalósítani kívánt koncepció szempontjából mellékesnek vagy éppen irracionálisnak tekintett jelenségekkel, tényezőkkel, elemekkel. Innen, hogy ez a „racionalitás”

végül is irracionális, s innen, hogy a racionalitás szintjén jelentkező absztrakt humanizmus társadalmi méretekben sértheti a humánusot. Az illúziókkal, mítoszokkal leszámoló, racionális, politikai cselekvés ugyanis megszabadul az ezekből fakadó érzelmi kötelékektől, „elfogultságoktól”, de mindig tartalmaz valamelyes kockázatot is: a valóságosan ható tényezők figyelmen kívül hagyását, irracionálisnak tekintett, ám élő és ható elemek következményeinek elhanyagolását, amelyek végül is jelentős társadalmi problémákat okozhatnak, s megghiúsíthatják vagy megnehezítik a „legracionálisabban” elgondolt koncepció

megvalósítását is. A „türelmetlenség”, a nemzeti tényező időlegesen elhanyagolása Erdei Ferenc gondolkodásában sem választható el végül az ún. „személyi kultusz” politikájától, belső társadalmi és külső politikai összefüggéseitől. Ez azonban már bővebb elemzést igényel itt is.

A tudós és a politikus Erdei Ferenc a negyvenes évek végéig általában együtt haladt. Tudósként 35 éves korára valóban életmű méretű munkássággal a háta mögött, politikusként pedig a történelmi lehetőségek tisztánlátásával és a korlátok sejtésével. Majd bekövekezett a kérdőjelekkel teli időszak, amely időszak problémáinak teljes összefüggés-

rendszerét igazi kutatások hiányában mélységeiben nem is ismerjük, az ún. személyi kultusz időszaka. A kérdőjelek jelentős része valóban megválaszolatlanul áll a visszatekintővel szemben, de távolról sem csak és semmiképpen sem elsősorban Erdei Ferenc munkásságával kapcsolatban, amelynek alakulása csak az adott kontextusba helyezve, az adott szituációból érthető meg, s nem szinte a mai helyzetet visszavetítve.

A kérdőjelek természetesen — éppen a vonatkozó kutatások és a korszak ismeretének hiányában — különösen sokasodnak azok számára, akik nem élték át azokat az éveket. Noha — hadd hangsú-

lyozzam ezt nyomatékka! — az átélés maga még távolról sem ad igazi, a lényegi folyamatokig hatoló ismereteket. Felteszik azonban a kérdéseket Erdei Ferenc személyes szerepével szemben is: a parasztpárt felbomlásától kezdve, a tanya-politika kialakításán keresztül, a termelőszövetkezeti mozgalom erőltetéséig. (Gombár 1980, 72—75.) Ám e kérdésekre itt és most, különösen a korszak alapos feltárása nélkül aligha felelhetünk. Két kérdést azonban megkísérlek ha nem is megválaszolni, legalább elemezni.

Az első, vajon az a felkészülési folyamat, amelyről Erdei Ferenc maga beszélt, és amely kutatói

pályájának kétségtelenül legragyogóbb korszakát jelentette, az 1945-öt követő évtizedre gondolva, mire készítette fel? Az ún. személyi kultusz politikai gyakorlatára bizonyosan nem. Ő maga szinte vádolta magát, amiért gondolatilag, szociológiai és történeti tudásban, de politikai előrelátásában sem volt felkészülve a személyi kultusz időszakára. „Egyvalami ... tökéletesen hiányzott az én gondolkodásomból is, gondolom, a többiekéből is: olyasmiknek a sejtése, ami később a »személyi kultusz« címet kapta. Hogy a néphatalom és a szocializmus kivívása olyan dogmatizmus, voluntarizmus és személyi önkény torzulásait

ölthesse, amint az bekövetkezett, arra nem voltak érzékszerveink, ezért is lettünk olyan vakok és bénák vele szemben. Ez persze sem nem mentség, sem nem elmarasztalás, csak kegyetlen valóság. És történelmi lecke.” Ez a vallo-
más azért is érdekes, mert — furcsán hangzik talán —, de „negatív értelemben”, pontosabban abban az értelemben, ahogyan akkor, tehát rövid távon *nem* következett be, látta a jövőt, a „történelmi jövőt”, azaz látta társadalomépítésünk jó néhány alapfeltételét. Gondoljunk csak a már idézett szárszói beszédre, és tegyünk fel kérdéseket! Hogyan valósult meg a munkásság és parasztság Erdei

Ferenc által igényelt összefogása ezekben az években? Bevihette a parasztság „történelmi tőkáját” a társadalomépítésbe? Mennyire érvényesülhetett az értelmiség szak-
tudása ebben az építési folyamatban?

Közelebbi vizsgálódás nélkül is valamennyi kérdésre úgy felelhetünk: bizonyos mértékig igen; de ez egyúttal azt is jelenti, hogy más, és pedig nem jelentéktelen vonatkozásokban nem. Itt is „volt törés, de ebben is helyreigazított a történelem”. (Erdei 1978, 98.) Lássunk egyetlen problémát. Mit kezdhett a parasztság azzal a bizonyos „történelmi tőkéjével” ezekben az években? Erdei Ferenc

is világosan látta, hogy a mezőgazdasági elindítása a háborút követően, s akárcsak a háború előtti szint elérése is, *csak* földreform útján lehetséges. Csak a kisüzemi, családi parasztgazdaság oldhatja meg a közvetlen gazdasági problémákat. Ezzel a parasztság több évszázados földéhségének kielégítése, mint politikai tőke, szaktudása, szorgalma, „újgazda boldogsága” pedig mint gazdasági tőke hasznosul. Ám az is világos volt előtte, hogy a földreform széttörhette ugyan a mezőgazdaság és az egész ország fejlődését akadályozó földbirtokstruktúrát, ma úgy mondhatjuk, megnyitotta az utat a mezőgazdaság modernizálása fe-

lé, de a földreform által teremtett kisgazdaságokon ez a modernizálás nem mehet végbe. Hiszen a földreform után a gazdaságok több mint 77%-a 6 hektár alatti területű volt, illetve 84%-át meghaladta a 12 hektár alatti gazdaságok aránya. (Az ennél nagyobb gazdaságok csak a szántóterület alig valamivel több mint 21%-át művelték meg.) Ez a jelentős mértékben felaprózódott földterület szinte magától igényelte a szövetkezést, ha nem is az azonnali és nem is a feltételek hiányában erőltetett termelőszövetkezeti mozgalmat. Az átmeneti formákat hasznosító és lassúbb ütemű szövetkezeti mozgalomban a parasztság „történeti tőkéje”

bizonyosan jobban beépült volna a társadalmunk fejlődésébe. Mint tudjuk, nem így történt. A gyors kollektivizálás kísérletét maga Erdei Ferenc is politikai okokkal, köztük külső tényezőkkel magyarázta, minthogy a gazdaságpolitikai helyzet éppenséggel ellene szólt, közvetlen és távolabbi politikai következményei pedig károsak voltak. Erdei Ferenc arra is utal, hogy nem csupán gazdaságpolitikai indok nem volt 1949-ben a mezőgazdaság átszervezésére, de a „politikai-pszichológiai helyzet” sem volt megfelelő, hiszen előtte még a kommunista párt is támogatta a paraszti kisgazdaságokat a környező országokban is, a fordulat túlságosan

gyakran jött. (Erdi 1974, 294.) Így azonban az életképes magán-gazdaságok felvirágoztatása elmaradt, a szövetkezet más formáinak közvetítő szerepét elhanyagolták, a háztáji gazdaságok — elvi jelentőségük elismerése mellett — a gyakorlatban távolról sem bontakozhattak ki, ellenben a begyűjtési politika, az erőszakos kollektivizálás, a „kulákokkal” szembeni politika *taszító* hatásának és a gyors iparosítás munkaerőt *vonzó* hatásának engedve a magyar parasztság ebben az időszakban végül is nem hogy nem értékesíthette azt a történelmi tőkéjét, amely később — bár már szükségképpen alacsonyabb szinten — a hatvanas-het-

venes évek mezőgazdasági fejlődésének egyik mozgatóerejévé vált, hanem jelentős mértékben elhagyta a mezőgazdaságot. Éspe-
dig akkor, amidőn munkaerejére és mint politikai stabilizáló tényezőre egyaránt szükség lett volna. Ezzel összefüggésben Erdei Ferenc ismét igazat adott Veres Péternek, akivel *A paraszti jövő* c. könyve kapcsán annak idején vitába keveredett. „Akkor sem volt kétségem és ma sincsen, hogy megvolt a magam igaza. A fordulat történeti távlatát tekintve Veres Péter is elismerte ezt később *Próbatétel* címen megjelent írásában. Én meg most ismerem el, hogy a parasztság és a falu szocialista átalakulásának

lényegbe vágó részletkérdéseiben éppen elég igazsága volt neki is. Ma, mint a szocialista mezőgazdaság szaktudományának művelője, nagyon jól tudom, hogy az egyéni és közös munka Veres Péter-i ismerete nem nélkülözhető, a történelem nem hagyta ezeket félretolni. A családi művelés, a háztáji gazdaság és a kisebb kollektívák érdekeltsége, s az egyéni érdekeltség nem nélkülözhető elemei a szocialista mezőgazdaságnak, s nélkülük a belátható jövőben sem lehet boldogulni.” (Erdi 1978, 92—93.)

Az ötvenes évek mezőgazdasági politikájának alakulásában, e politika torzulásaiban közreható tényezők egy része már ismert.

Erdei Ferenc azonban olyan tényezőre mutatott rá, amelyet eddig nem elemeztünk megfelelően: „A paraszti élet objektív történelmi-társadalmi valósága az oka, hogy a munkásmozgalomban, s a szocializmus bázisán annyi nehezen emészthető problémát vet fel a parasztság.” (Erdei 1978, 94.) Ennek a tényezőnek a jelentősége érthetővé válik, ha arra gondolunk, hogy — különösképpen a fordulat éve után — a hazai legfelsőbb politikai vezetés összetétele, hiányos hazai ismeretei és gyakorlati tapasztalata következtében sem igen ismerhette mélyen „a paraszti élet objektív történelmi-társadalmi valóságát”, és éppen ezért aligha

lehetett receptív az Erdei- vagy Veres Péter-féle politikusok ismereteivel szemben. A visszahatás azután — akár az értetlenség formájában, akár a hangsúlyok különbségeiben és különösen, ha az a marxizmus nevében a szocialista társadalom politikai tapasztalatain látszott alapulni — elbátortalanítóan hathatott a probléma értői számára is. Megnehezítette, sőt lehetetlenítette célkitűzéseik elfogadtatását és megvalósítását. Nem feledhető az sem, hogy a parasztság objektíve is csökkenő nagyságú társadalmi réteget képezett a szocialista építés folyamatában (mint ahogy egyébként csökkent a parasztság vagy a mezőgazdasági

fizikai dolgozók aránya a modernizálódás folyamatának minden más változatában is. Az Erdei Ferenc által később (1966-ban) megfogalmazott kérdés már 1949-ben is indokolt volt. „A technikai fejlődés, az ezzel járó gyökeres átalakulás problémája és az, hogy a jövő iparosult társadalmában mennyi, milyen arányú falusi és paraszti lakosság találja meg helyét?” (Erdi 1978, 86.)

A válasz erre a kérdésre az ötvenes évek politikai kontextusában sajátosan fogalmazódott meg. A gyors iparosítás, a „vas és az acél országa” bővületében nemcsak a parasztság került periférikus helyzetbe a jövő távlataiban és a jelen

küzdelmeiben egyaránt, hanem a mezőgazdaság is. A munkásmozgalomban már korábban is megmutatkozott, s bizonyos fokig érthető sajátosság (hogy ugyanis meghatározó jövőképből kiindulva a parasztság és a mezőgazdaság problémáját — Lenin kivételével — nem értékelte valóságos jelentőségének megfelelően) még inkább felerősödött az ötvenes években. Kevés és szűkös lehetőség nyílt tehát az ország adottságainak megfelelő mezőgazdasági politika számára. Hadd tegyem hozzá, hogy az akkor élő koncepció még ma, a sikeresnek bizonyult mezőgazdasági politika idején is visszavisszatér egy-egy elemében és

meg-megkérdőjelezi éppen ezt az országunk feltételeinek megfelelő mezőgazdasági politikát, szinte nosztalgiával valamiféle absztrakt, éppen adottságainktól elszakadt iparfejlesztés iránt.

Történelmi méretekben tehát Erdei Ferenc felkészült a mezőgazdaság modernizálódásának és a társadalomépítéssel való szerves összefüggésének menetére. Láta a parasztság szerepének lehetőségeit, e szerep kibontakoztatásának feltételeit is, sőt követelményeit a társadalomépítés egészére. Amire *nem* készült fel, az az a torzult politika volt, amely végül is a fordulat éve körül és után kialakult. Valljuk meg azonban utólag is, erre inkább

más típusú, politikatudományi kutatások alapján lehetett volna valamennyire is következtetni, olyan kutatások alapján, amelyeket abban a helyzetben és a rendelkezésre álló információk birtokában aligha végezhetett volna el bárki is. Így nem maradt számára más, mint a bizonyos mértékű visszavonulás, illetve tenni azt, amit lehetett, amire lehetőség nyílt az adott események között, és ez természetesen sok megalkuvással, kompromisszummal, saját eszméi és a valóságos politikai lehetőségek konfrontációjából adódó nehéz döntésekkel járt. Hogy mi volt a szükségszerű a kompromisszumokból, mennyiben tévedett Erdei Ferenc és meny-

nyiben volt igaza, vagy mi volt egy esetleges személyes visszavonulás lehetősége, s mik lettek volna következményei, erre lehetnek sejtéseink. Talán további kutatások a választ is megkönnyítik. Az ország egészének politikai légköre, a politikai rendszerben elfoglalt helyéhez vezető útja, s saját emberiközületi arculata mint összetevők nyilván jelentős szerepet játszottak.

Ami Erdei Ferenc magatartását illeti, pontosabban azt az alapelvet, amely magatartását megmagyarázhatja, azt két, időben nem távoli, de korszakos méretűen különböző szituációban kelt írásából — Tessedik Sámuelről 1942-ben kelt cikkéből és 1947-ben a Györfy Kollé-

giumban Széchenyi életpályáját taglaló előadás számára készült konceptusból — érthetjük meg. „Tessedik nem nemzetémbresztő politikus író, aki a maga szerepét és a maga felelősségét betöltve látja abban, hogyha elmondja a maga véleményét és elkiáltja a maga mentő eszméjét, s azután a maga által gerjesztett révületbe esve csak siránkozik vagy átkozódik. Ő gyakorlati építő és nevelő ember, aki maga teszi meg azt az első lépést, amit helyzetismerete és politikai eszméi alapján szükségesnek tart. Sőt nemcsak az első lépést teszi meg, hanem mindazokban a dolgokban, amikre ereje futja, vállalja a legrészletesebb fáradozást, sok-

szor kínlódást és küszködést is azért, hogy a megkezdett úton az eredményig eljuthasson. Így munkálni a valóság ismeretét s így törekedni a leplezetlenül föltárt valóság jobbításán, külön-külön is példamutató nagyság . . . Ha tehetnénk valami jót és érdemest világunkban, az csak ez a kettő lehet: tárgyilagos helyzetismeret és praktikus vállalkozó alakító-nevelő munka." (Erdei 1984, 447.) Széchenyit pedig úgy jellemezte — most ne vitassuk, minden összefüggésben helyesen-e —, mint aki „mély, nagy, igaz, szép” eszméket alkotott a nép, a magyarság, a nemzet sorsa felől, amely induláskor politikai erő, előrevivő tényező

volt, „de a valóságos társadalmi mozgalmak és harcok kifejlődésekor: visszahúzódas az eszmék igazságaiba és szépségeibe . . . Nem reakció, mert nem a régi rend . . . De nem is a harc szellemi, politikai szolgálata, mert visszahúzódik, félreáll és nem vállalja azt, ami folyik, ámbár kívánta és részt vett az indításában.” A nagy egyéniség tehát „vagy történelemformáló erő lesz, ha követi, vagy tragikus nagyság, akinek tisztelet és akitől tanulni lehet, de a történelem átmegy rajta, ha visszahúzódik”.

Erdei Ferenc nem kívánt félreállni, visszahúzódni. Éspedig nem csupán politikusi múltja, dinamikus egyénisége miatt, hanem talán első-

sorban azért nem, mert mint *tudós* ismerte a társadalmat, mozgásának összefüggéseit, a politika jelenségeit, s mert sokkal inkább elkötelezve érezte magát népéhez, mintsem hogy önnön „foltltalansága” érdekében távolból szemlélje sorsát. Lehetséges, hogy „tárgyilagos helyzetismeretét” — amely mindig *értelmezett* helyzetismeret — legalábbis kezdetben az elfogadott elvek szűrője is „alakította”, hiszen az elfogadott elvek dominanciája (amely minden khiliasztikus hit sajátossága) nemcsak a valóságot, de a lehetségest is másként láttatja. A helyzetismeret azonban végül is olyan tényezőnek bizonyult, amely — a kor tanúi szerint — kizárta a

valóságos lényegi döntésekből, s tette azt, amit helyzetismerete és elkötelezettsége folytán tehetett az adott lehetőségek között. (Pál 1985, 84—86.)

Erdei Ferenc végül is a „*megtartás*” — és ami szorosán kapcsolódik hozzá: a mérték — politikus volt ebben az időszakban is. Annak a politikának követője, amelyet Veres Péter egyszer Arany János és Deák Ferenc nevével fémjelzett, de amely nevekhez még néhány nagy politikust is hozzásorolhatunk. Hadd említsem itt csak Bethlen Gábort, akinek nevét viselte az a mozgalom, amelyből a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma, Erdei Ferenc első szellemi műhelye

kinőtt. Ebben az írásban már többször hivatkoztam Németh Lászlóra, hadd tegyem még egyszer. Bethlen Gáborról, a számító, a „szögletesfejű”, polgárszabású fejedelemről, aki „rendelkezik, ahol rendelkeznie kell, s megalázkodik, ahol alázattal vásárolják a békét”, aki „erényes egészben, de börtönbe téteti, aki megköti magát az erényekben, amikor az ország java becsstelenséget parancsol. Jó keresztény, de ő maga veszi meg Lippát és Jenőt a töröknek, hogy a többi Erdély békében maradhasson”. Erről a sajnos ritka magyar s politikus típusról írta Németh László: „Nagy magyar tanítás . . ., amit a délibábos vér elpusztít, megépíti a bölcs

számítás; kicsi népben nem az a nagy, aki nagy vihart támaszt, hanem aki népe elől a nagy vihart el tudja fogni.” (Németh 1970, 532.)

Nem akarom persze Erdei Ferencet Bethlen Gáborhoz hasonlítani, történetietlen is lenne, hiszen a politikában sem nem azonos szituációban, s nem is a politika azonos szintjén cselekedtek, a „vihar” elfogásához pedig önmaga nem is lehetett elég. Ám a tanítás érvényes marad, és Erdei Ferenc esetében is annyi, hogy a „*megtartás*” *politikája*, amely egyébként mélyen bennrejlík a népi-szociográfiai mozgalom történelemszemléletében, eredményeiben is hosz-

szű távon mutatkozik meg. Így bizonyos értelemben joggal állíthatta Erdei Ferenc, a magyar mezőgazdaság modernizációjának első sikerét látva (1966-ban): „Ami ma falvainkban, termelőségvetkezeteinkben folyik — merem mondani —, tulajdonképpen népi alkotás. Az új viszonyok teremtette helyzetek, föladatak fölismerése, azok megoldása figyelemreméltóan gazdagon és biztatóan bontakozik ki országunkban . . .” (Erdei 1978, 87.) A „népi” jelző itt a belső lehetőségekre épülő, s sok szempontból „a parasztság évszázados tőkéje” tartalmát jelentő tényezők kibontását jelentő gyakorlatot fedi, amely egyébként — megváltozott

történeti-társadalmi helyzetben — ismét aktuálissá tette a társadalomépítés külső és belső elemeinek és összefüggéseinek problémáját nem egy párt, nem egy réteg, nem is egy eszme töretlen megtartásán, hanem országos hatásában és hosszú távon.

IV.

Ha azonban Erdei Ferenc politikusi pályáját ebben az időszakban értékeljük, még egy kérdőjel mindenképpen — különösen az elmondottak után — válaszra vár: „Parasztpolitikus voltam és az is maradtam” — vallotta. Valóban az volt, valóban az maradt?

Parasztpolitikusként indult. Tudományos kutatómunkája, a magyar társadalom fejlődéséről adott elemzése, és az elemzéséből következő távlat elfogadása, és ebben az irányban való cselekvése azonban arra mutat, hogy nem maradt csak parasztpolitikus. És ez egyáltalán nem érinti hűségét a parasztsághoz, nem lett „fajtája árulója”, nem tagadta meg az „embert” mint parasztot” saját magában sem. Magyar politikus volt. Az ország méreteiben, az egész társadalom fejlődésében, „népben-nemzetben” gondolkodott.

A magyar társadalomépítés sajátosságait jelentős részben a parasztság helye, szerepe, vagy mond-

juk pontosabban: a mezőgazdaság modernizálódásának mikéntje adja és adta meg a szocialista társadalom fejlődésében is. Így a parasztkérdésben való állásfoglalás döntő mértékben meghatározta a politikus közelítését a társadalom építésének egészéhez is.

S ezzel eljutottunk az írás kezdetén már felvillantott problémáig. Mik a magyar társadalomépítés sajátos lehetőségei a „készen” kapott keretekben?

A harmincas évektől kezdődően szokásos használni a „magyar modell” kifejezést. Ez későbbi, Németh László-i értelemben a „nagy rendeződésbe való beilleszkedés”, a történelemben az egész európai

fejlődésben kibontakozott feltételekhez való alkalmazkodás mellett a „jelleg”, a „szín”, a „minőség”, a „jövő” őrzése, s általánosan szólva, mint „műhely” „a nyugati módszerek kitágítása, ráhangolása a nyugati fejlődésből kimaradt, némely tekintetben szegényebb, másban pedig gazdagabb nemzeti lelkére, az új világcivilizáció humán alapjaira”. (Németh 1980, 813.) Németh László ezt az elvont fogalmazást Bartók nevével kívánta érthetőbbé tenni, amely a művészetekben valóban „visszanyúlás ahhoz az egyetemes mondandókat hordozó hagyományhoz, amelyet még nem szabdaltak szét és teltettek álérzelmekkel az újkori

nacionalizmusok”. (Grezsa 1979, 71.) S a kapcsolat itt könnyen jelezhető Erdei Ferenc törekvéseivel, hiszen ő maga is Bartókra hivatkozik a „kilátások sejtetőjére”, aki „az ősit és a modernet, a parasztit és az urbánus világot fogta valahogy szintézisbe”. (Erdi 1978, 238.)

Ez a megfogalmazás, és mindaz, amit ismerünk a „bartóki modellből”, mint a „magyar modell” egyik tartalmi összetevőjéről, közvetlen iránymutatás lehet ugyan a művészetek számára, publicisztikai szinten is elegendő, de hogyan hasznosítsa a társadalomtudós, és *hogyan hasznosulhat a társadalomépítésben?*

Azt hiszem, Erdei Ferenc továbbjutott a „bartóki modell” tanulságainak a társadalomépítés ugyan nem „magyar modelljében”, de magyar módjában való felhasználásában, mint ahogy az jelenleg még ismert lehet. Gondolkodásának irányát két rövid idézettel szeretném jelezni. Mi „hosszabb történeti korszaknak is folytatói vagyunk — írja —, mint az ötven év, amire éppen mostanában (1968) emlékezünk . . . , a legmaibb politikai törekvéseink is történelmi gyökerűek.” Vagy a nemzeti jellegről szólva: „ . . . irodalmunkról vagy művészetünkéről nem is kell külön beszélni. De népgazdaságunkról sem. Ez éppen csak a mi

népgazdaságunk. Olyan sajátosságai, olyan adottságai, olyan előnyei és olyan hátrányai vannak, ami csak a mienk, és problémáival csak mi birkózhatunk meg.” (Erdei 1978, 261—262.)

Társadalomépítésünk sajátos történeti feladatainak, feltételeinek és lehetőségeinek kutatása azonban — némely, nemegyszer túlságosan általános megállapításon túl — még várat magára. Tisztáznunk kell, mit jelentenek a társadalomépítés magyar sajátosságai, merre vezetnek gyökerei. Még keresni kell benne a „bartóki modell” helyét, értelmezni kell e „modell” társadalmi összefüggéseit, ha a mindennapi építőmunkában hasznosítható

következtetésekhez kívánunk jutni.

De vajon nem bagozgatunk-e itt valaminő álproblémát? Vajon nem jelentenek-e ezek a szavak: „magyar modell”, „bartóki modell” csak a harmincas-negyvenes évekből itt ragadt kifejezéseket, maguk is illuzórikus tartalommal, nem fűződnek-e a „harmadik út” víziójához?

Nem hinném. Ez a „modell” meghatározott történeti talajon keletkezett, történetileg kialakult problémára kísérel meg választ formálni. A „kelet-közép-európai helyzettudat”-nak van ugyanis még egy nagyon jelentős összetevője, amiből sok más, első pillanatra érthetetlennek tűnő jelenség

is következik. S ez, e régió fejlődésének „megkésettsége”, ebből következően „mássá” fejlődése, s mindezzel összefüggésben a modernizációs folyamat jelentősége és sajátos történeti tartalma. Ez a probléma itt nem elemezhető — másutt már megkíséréltem (Kulcsár 1986; 1988) —, de annyit meg kell említeni, hogy a „bartóki modell” útkeresése, problémamegoldó próbálkozása, minthogy e fejlődés valóságos kérdésfeltevéséhez tapad, egyáltalán nem valamilyen tetszetős, ám mesterségesen konstruált „jelenség”. S talán nem is csak régióink szempontjából tanulságos. Ismét idézem Erdei Ferencet: „Meggyőződésem, hogy Bartók

géniusza perspektíva, kiút, a sors föloldásának lehetősége a harmadik világ számára is. Bartók az egész fejlődésben elmaradt világ számára érvényes ... kifejezőmódja az emberről, az emberi világról, kultúráról szóló látomása a harmadik világban, a sorra, egymás után felfejlődő országok kultúrájában és társadalmában is nagyon fontos szerepet játszhat talán.” (Erdei 1978, 261—262.) Valóban, a harmadik világ társadalmában a kérdés nemcsak a sajátos kulturális értékek megőrzése és beépítése a kialakuló társadalomba, hanem a *modernizáció és az endogén fejlődés összefüggése* a világ jelenlegi adottságai, feltételei között. Az tehát,

amit Erdei Ferenc és nemzedéktársai megfogalmaztak Magyarországra, és amelyet a szocialista társadalomfejlődés egyes szakaszaiban különböző sikerrel ugyan, de megoldani törekedtek. S amelynek sajátos összefüggései — tudományban és gyakorlatban egyaránt — különös élességgel mutatkoznak a hetvenes évektől napjainkban is.

Mindebből annyi világos, hogy a probléma nem csupán kelet-európai gyökerű, nem is csak régiónk történetileg kialakult sajátosságai tartják életben, hanem — ha tetszik — világméretű. Ám még mindig megmarad a kérdés: vajon a „saját” keresése és a kultúrába, társadalomépítésbe való beépítésének törek-

vése, azzal, hogy ez bizonyos fokig az „elmaradottság”, a „megkésztettség” és az ebből fakadó „másság” ideológiai következménye, s vele együtt az „identitás” keresése nem jelent-e (csupán vagy elsősorban?) sajátos védekezési reflexet napjaink modernizációs folyamatának egyik fontos összetevőjével, a már kialakult külső mintával szemben? Vajon a „nyugati” minta (értve ezen a kifejezésen most az ún. fejlett világ gazdasági-technikai-társadalmi fejlődésének egészét) diszfunkcionális következményei mennyire indokolják a mintától való elfordulást, és mennyiben jelentenek (esetleg és csupán) ürügyet a történetileg hosszabb folyamatok

következményeinek érvényesülése vagy érvényesítése számára? Végül, vajon a „nyugati” organikus társadalomfejlődés milyen „viszonyban” van — gazdaságilag, kulturálisan, politikailag — történelmi sajátosságaival?

Sok a kérdés, s többnyire még kérdés formájában is leegyszerűsítettek. Két állítást azonban megkockáztatnék. A sajátosságok — gazdaságiak, társadalmiak, kulturálisak, akárcsak a politikai kultúra formájában is — bizonyosan nem hagyhatók figyelmen kívül. Mint feltételrendszer különösen nem, mint a társadalomépítés céljaiba, módjába, gyakorlatába beépült elemek pedig feltehetően nem, hiszen

ezek sem fogalmazhatók meg — a maguk teljességében — valamiféle minta alapján. De hogy mennyire, milyen módon, milyen hatással, milyen sajátos összefüggésekkel a gazdaság, a társadalom és a kultúra területén — és ez a második, talán vérszegény állítás — éppen úgy elemzést, kutatást igénylő kérdés, mint az egész röviden érintett problémakör. (Kulcsár, 1987b.)

Erdei Ferenc a már többször hivatkozott fiatalkori levelében Lenin zsenialitását éppen a marxizmusnak oroszországi viszonyokra való konkretizálásában és szükségképpen továbbfejlesztésében látta: „végtelenig fejleszthető alapokat rakott le”. Ezek az alapok — jelen-

tős részükben — régióknál általános feltételeire épülnek, továbbfejleszthetőségük azonban az időbeni változásból, a lerakott alapok következményeiből s az adott társadalom sajátosságaiából összeálló új és állandóan megújuló feltételrendszer *konceptcionális* megragadásától, a szükséges következtetések levonásától függ. Hazai fejlődésünkben problémát okozott (s ez egyes következményeiben ma is jelen van) néhány, az azonossági viszonyok egyediségére és bizonyos történeti helyzet összefüggéseire épült vonás általánosként való fel fogása, s előrelendítő tényezőnek mutatkozott az általános alapokra épített, de sajátosságainknak, fejlő-

désünk következményeinek és a megváltozott történeti feltételeknek az értékeléséből levont, sajátos koncepciók kialakítása és érvényesítése. S ebben Erdei Ferencnek — nem csupán elméleti, hanem gyakorlati szerepe is volt.

Eddig a tudós Erdei Ferenc hatásáról kíséreltem meg szólni a politikus Erdei Ferencre. Vajon a politikus Erdei Ferenc hogyan befolyásolta a tudóst?

A kérdés talán furcsán hangzik, úgy, mintha politikai nézeteinek tudományos igazolására való törekvést keresnék munkásságában. Nem erről van szó. A politikus Erdei Ferenc megtanulta a gyakorlatban, mit jelent a tudományos

tételek konfrontálódása a valósággal, de nemcsak ezt. Megtanulta — ha lett volna egyáltalán kétsége ebben a tekintetben, vagy ha ez korábban problémaként egyáltalán felmerült volna számára —, hogy a hosszú távon sikeres politika a tudományos valóságfeltárás alapján kialakított következtetésekre épülhet. Ezért azután vállalni kell a történeti valóság megismerését, vállalni kell az illúziók, mítoszok megkérdőjelezését, még ha ezek az illúziók és mítoszok érdekekhez tapadnak is, ha elemzésük, eloszlátásuk érdekeket sért is. A társadalomtudománynak — írta — „fel kell tárnia a társadalom és fejlődése objektív valóságát”, s ebben tör-

vényszerűségeket kell felismernie, amelyek viszonylag ritkán egyeznek a szereplők szubjektív ítéleteivel. Itt lépten-nyomon jelentkezik a konfliktus: meddig és mennyiben legyen hű a tudomány művelője kutatásai objektív eredményeihez, és mennyiben engedjen egyéni politikai meggyőződésének. „A kutató belső konfliktusa — Erdei Ferenc jól látta — a marxizmus alapján is feloldható. A feloldás azonban — ha szabad így mondani — *történeti méretű*. A rövid távú, a napi konfliktusok annál is kevésbé kerülhetők el, mert — hogy ismét idézzem — „a természettudós fehér köpenyét mindig a megilletődött tiszteletadás övezi . . . , ezzel szem-

ben a társadalomtudós civil ruhája — akár jogász, közgazdász, szociológus vagy történész — vörös posztó a társadalom számára: lelkesedést és dicsőítést éppúgy kiválthat, mint elkeseredett dühöt és felháborodott szembenállást. Nehéz tehát a társadalomtudományokat művelni . . .” (Erdei, 1980/a, 328.)

Nagy tapasztalat, a politikusi és kutatói gyakorlat sokféle tanulsága rejlik ezekben a mondatokban, és szinte azt hihetnénk, rezignált belenyugvás is. Mi sem állt azonban távolabb Erdei Ferenctől. Nemcsak azért, mert az idézett szövegrész után néhány mondattal már arról ír, hogy ismerni kell ugyan a társadalom- és természettudomány

helyzetének kettősségét, de törekedni kell feloldására, hanem elsősorban azért, mert éppen abban az évben — a halála előtti évben —, mikor e szavakat írta, az Akadémia főtitkáráként, tehát tudósként és politikusként nyilatkozatokban, vezető és szervező munkában, kutatásban és írásban egyaránt küzdött azért, amit elkerülhetetlennek látott a további fejlődés számára: *a tudomány bekapcsolásáért a társadalomvezetésbe és társadalomépítésbe.*

ERDEI FERENC,
A TÁRSADALOMKUTATÓ
(Eredmények, dilemmák)

Erdei Ferenc tudományos munkásságának értékelése meglehetősen nehéz feladat. Ez a munkásság — és ez a tudósi-politikusi alkatát formáló folyamatok felvázolása során is világossá vált — felöleli a magyar társadalom egészének jellemzőit éppen úgy, mint az urbanizációs folyamat hazai sajátosságait; az agrárgazdaság általános kérdéseit éppen úgy, mint a vállalati-szervezési kérdéseket; a szövetkezeti mozgalom világjelenségeit éppen úgy, mint a hazai termelőszövetkezetek szervezési, jövedelmi

problémáit, a háztáji gazdálkodás helyét és szerepét. S ahogyan már említettem, mindenirányú munkásságában jelen van a politikatudomány eleme, ám foglalkozott a politikatudomány szűkebb értelemben vett szakkérdéseivel is, mint pl. a közigazgatás, különösképpen a területi igazgatás, a tudománypolitika és társadalmi összefüggései, s még sorolhatnám.

Ő maga a következőkben foglalta össze azokat a területeket, amelyekben tudományos munkásságát említendőnek tartotta. Ezek:

- a parasztság társadalmi átalakulása,
- a szövetkezetek helye és szerepe a szocialista társadalomban,

- a mezőgazdasági termelőszövetkezetek működési problémái,
- az urbanizáció folyamata Magyarországon,
- a szervezéstudomány alapkérdései.

Tizenöt évvel munkásságának — sajnálatosan korai — lezárása után az elemző némiképp más csomópontokat lát, pontosabban az általa jelzett problematikát más-képpen fogalmazza meg. Az életmű egészének értékelése — az azóta eltelt idő tudományos eredményei alapján — a következő csomópontok körül határozható meg.

- A magyar társadalom szer-

- kezetének fejlődése és benne
a parasztság átalakulása,
— a magyar településfejlődés
sajátosságai,
— a magyar agrárfejlődés és
benné a szövetkezeti mozga-
lom,
— a társadalomvezetés és igaz-
gatás néhány politikatudo-
mányi problémája.

Mielőtt Erdei Ferenc tudomá-
nyos eredményeit ebben a csoport-
osításban röviden bemutatnám és
értékelném, szeretném még egy-
szer hangsúlyozni, hogy munkás-
sága jó néhány más kérdésben is
érdemes lenne az elemzésre. Hogy
mást ne említsek, hallatlanul fontos
és érdekes a szociológiai megkö-

zelítési szemléletének kimunkálása.
Ennek a szemléletnek leglényege-
sebb eleme a történetiség bevezeté-
se a szociológiai kutatásokba.
Egyebek között ennek segítségével
is jutott túl szociográfus kortársai
egyébként érdemes és eredményes
munkásságán, sőt így haladta meg
a két világháború közötti magyar
szociológiára nagy hatást gyakorló
Dimitrie Gusti monografikus szo-
ciológiáját is, ám saját korai
szociológiai érdeklődését is, amely
jelentős mértékben alapult Leopold
von Wiese munkásságán. Ezzel a
teljesítményével nyert eredményei
ma is élnek, napjaink szociológiai
ismeretanyagába is beilleszkednek.
Magának a megközelítési módnak

ez a történeti sajátossága is ritka volt a korabeli szociológiában, igazában csak az utóbbi évtizedekben válik általánossá világszerte. Erdei Ferenc egész életművének részletes feldolgozására vállalkozó kutatások persze nem mellőzhetik és nem is mellőzik sem tudományos teljesítményének az itt szükségképpen elhanyagolt részeit, sem mindazon hatások elemzését, amelyek egyetemi hallgató korától kezdődően érték, különösképpen Horváth Barna vagy Surányi Unger Tivadar, a szegedi Ferencz József Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara egykori professzorainak szemináriumain. Pusztán az a tény is jelentősen

formálta gondolkodását — saját értékelése szerint is —, hogy jogtudományi kiképzést kapott, hiszen az ennek során nyert gazdasági, társadalmi és jogi ismeretek sajátos komplex látásmódot alakítottak ki benne. Alakult azonban gondolkodása a szegedi Művészeti Kollégium fiataljainak körében formálódó szemlélet és magatartás hatására is, mint ahogyan külföldi útjain és a későbbi pályatársaktól kapott ismeretek és szemléletet alakító politikai befolyások is nyomot hagytak tudományos munkásságában.

S ha ezen hatások elemzésére itt nem is nyílik alkalom, mindenképpen említendő azonban egy

további sajátosság, amelynek összefüggései a magyar társadalom alakulásának politikai eseményeihez is kapcsolódnak.

Erdei Ferenc tudományos munkásságában ugyanis időben is különböző periódusok figyelhetők meg, és ezek a periódusok mindig egyik vagy másik általa művelt tudományágat — vagy ezen belül problematikát — állítják munkássága központjába.

Szociológussá váló szociográfusként indult, és ezek a kutatásai elsősorban az 1944-ig terjedő periódusban bontakoztak ki. Szinte azt mondhatnánk — ha élete utolsó éveiben nem írta volna meg a *Város és vidéke* c. könyvét —, hogy

szociológiai kutatásainak mindkét alapvető vonala, a paraszti társadalommal kapcsolatos vizsgálatai és a magyar településszociológia megalapozása lezárult a negyvenes évek elejére. Hiszen 1944-re már elkészült — ha sokáig kéziratban lappangott is — a két világháború közötti magyar társadalom szerkezetéről írt nagy jelentőségű tanulmánya is.

Aligha meglepő, hogy 1944-től kezdődően, a társadalomalakító munka lázában, kormányzati munkájának éveiben új tudományos teljesítménye nem született, ha egyes beszédei, cikkei mindig tartalmaztak is olyan gondolatot, amely új ismeretként is értékelhető,

vagy éppen meglevő ismereteket állított új összefüggésekbe.

Am kormányzati működésének lezáródásával, az 1956-os év személyét is súlyosan érintő tragikus eseményeinek elmúlásával, a konszolidáció kibontakozásával Erdei Ferenc ismét a tudomány felé fordult. Igaz, politikusi tevékenysége nem szűnt meg, és a Hazafias Népfront főtitkáráként még érdemesnek tartotta a közvetlen részvételt az országos politikában is. Amidőn azonban két alkalommal is a Magyar Tudományos Akadémia főtitkári székébe került, a politika elsősorban már a tudomány-politikát és lehetőségeihez képest az agrárpolitikát jelentette számára.

A politikát, a társadalom alakítását is inkább tudományos kutatások szervezésével, eredményei hasznosításának elősegítésével igyekezett befolyásolni.

Erre az időszakra, nagyjából az ötvenes évek végétől a hatvanas évek végéig, tudományos munkássága is elsősorban az agrárfejlődés és a szövetkezeti mozgalom területén bontakozott ki, a hatvanas évek második felétől a szervezés-tudomány kérdései felé is fordulva.

Szociológusi érdeklődése tehát akkor volt a legerősebb, mondhatni elsődleges, amidőn a magyar társadalom és benne a magyar parasztság változása felé vezető utat, a változás szükségességét, le-

hetőségeit és módozatait befolyásoló társadalmi tényezőket tárta fel, s mint a változást elősegítő politikus is működött. Agrár- és szövetkezettudományi kutatómunkája a magyar mezőgazdaság átalakulásának évtizedében vált elsődlegessé. A társadalom irányításának, vezetésének kérdéseit pedig egy új fejlődési szakaszba átnövő társadalom fogalmazta meg számára a gazdasági reform előkészítésének munkálataiban és 1968 után, a reform megvalósításának néhány — még megélt — esztendejében.

S végül, mintha — talán tudat alatt formálódó — összegezés igényének tekintené, utolsó, még életében megjelent könyvében, a

*Város és vidék*e bevezetőjében felteszi a kérdést: „Milyen társadalmat építettünk a termelőerők forradalmi fejlődése nyomán?”

A feleletet — ismét saját megfogalmazásában — nem elsősorban vagy kizárólag a társadalom makroszféráiban keresi, hanem az ott mutatkozó mozgásokat kívánja ütköztetni a mikroszféra lassabban változó „konzervatívabb” világával. Vizsgálatai itt „a társadalom mélyének a lassúbb és hosszabb lejáratú változásait követik konkrét történeti megjelenésükben és lefolyásukban. Ily módon értelmezhetők konkrét helyi feleleteknek a kor általános társadalmi kérdéseire”. (Erdei 1977, 14.) Mintha

a fiatal, szociológus Erdei Ferenc tért volna vissza a tapasztalatok mérhetetlenül nagy tömegével, megnövekedett ismeretekkel — és tegyük hozzá: a rezignációtól mentes bölcsességgel — egykori kutatási terepére, szinte saját maga számára keresve a feleletet: milyen társadalmat építettünk?

I.

A paraszttársadalom — Erdei Ferenc felfogásában — a társadalom alá szorult társadalom. Ennek a társadalom alá szorulásnak időszaka a rendiség jobbágyvilága, és úgy formálódott ki, olyan hatékonysággal, hogy a jogi kötelékek

eltűnése vagy átalakulása után is, most már a belső elfogadottsága, az ebből adódó kötelékekre épülve marad a társadalom *alatt*.

„Olyan szolgarend a parasztság — summázta Erdei Ferenc —, amely maga is beletörődött az igába, s nemcsak a fölöttük uralkodó rend törvénye, erkölce, konvenciói tartják egybe és szolgálatra szorítva, hanem maguk is hasonló szabályokkal kötik magukat.” (Erdei 1973, 36.) Nem minden földművelő paraszt tehát, csak az, aki a jobbágyi létben, a jobbágyság „nevelő rendjében” törvényekkel és az elnyomás eszközeivel úgy „megnevelődött”, hogy saját közösségeiben ennek a

létnek megfelelő sajátos magatartásszabályokat és életformát alakít ki. A jobbágyság ennek a létnek az előiskolája volt, de még nem volt paraszt. Ahogyan azonban — a jobbágy még nem volt paraszt, úgy az első világháborút követő időszak Európában szinte mindegyütt megbontotta már azt az alávetettséget, életformát és magatartásszabályokat is, amely az igazi parasztságot jellemezte, így azután e kor parasztsága vagy polgárosodott, vagy válságba került, de *már* nem paraszt.

A földművelő és a paraszt közötti különbség tehát az *alávettség* belső elfogadásából adódik, amelynek fejében a társadalom —

ahogyan Erdei Ferenc hangsúlyozta — biztosítja, hogy a paraszt úgy rendezze be az életét, ahogyan akarja és ahogyan tudja. A társadalom egysége annyiban és abban nyilvánul meg, hogy „kiosztotta” a szerepeket az úrnak is, a parasztnak is. Ezek a szerepek nyitják azután a kapukat a „nagy társadalom” és a paraszti társadalom között, ezek a csatornák, amelyeken keresztül a szerepteljesítés kibomlik, és amelyeken keresztül a „két” társadalom érintkezik egymással. A társadalom a társadalomban koncepció azonban sok tekintetben mégis kérdéses marad. Mindenekelőtt utalnék Erdei Ferenc következő mondatára: „A nagy társa-

dalom változásai szerint módosul a paraszti állapot és ehhez igazodik a belőle való kiemelkedés.” (Erdei 1973, 57.) Ez a mondat azt jelzi, hogy magának a szerzőnek a fel fogásában sem olyan merevek a falak a paraszti társadalom és a társadalom egésze között: nem csupán a kiosztott szerepek alkotják a kapukat, hanem a társadalom egész berendezkedése, alapvető viszonyai, tulajdonviszonyai, a termelés rendje, fejlettsége sokféleképpen kondicionálják és alakítják a parasztság életét is. Igaz természetesen, hogy a parasztság (különösen az Erdei Ferenc által megrajzolt típus) sok tekintetben azonos vonásokkal rendelkezik min-

denütt, különösen az életforma azonos és szembetűnőek a hasonló vonások is — ezeket egyébként a *Parasztok* hitelesen ábrázolja —, kérdés azonban, hogy az életforma azonos vonásai valóban csak vagy elsősorban az alávetettségből, az elfogadott szolgálatból származnak-e, vagy pedig a földművelés bizonyos fejlettségi fokán megjelenő, és egy ideig a fejlettségi fokot meghaladó állapotban is tovább élő vonásokkal van-e dolgunk? A termelés módja, fejlettsége, a tulajdonviszonyok alakulása stb. természetesen formálja az uralmi viszonyokat is, mégis — úgy tűnik — közvetlenebbül is hatással van a paraszti lét, a paraszti

életforma alakulására, mint csupán az alávetettség tényén keresztül. Nem tartjuk valószínűnek, hogy az alávetettség önmagában, a „szolgálat vállalása” valamilyen elmosódó társadalmi szerződés alapján, vagy akár a földdel való „mitikus” kapcsolat önmagában elegendő lenne arra a megkülönböztetésre, amelyet Erdei Ferenc a földművelő társadalmak között kialakított, és amelynek folytán a földművelő társadalom egy meglehetősen szűk történeti periódusban és pusztán az európai földrészen történő megjelenését tekinti paraszti társadalomnak. Az imént idézett mondatával egyébként saját elméletének logikája ellenére, de mindenesetre

a valóságnak megfelelően maga Erdei Ferenc is szélesebb összefüggéseket lát a paraszti lét és a társadalom egésze között.

Néprajzi megítélés dolga elsősorban e „társadalom a társadalomban” kulturális termékeinek elemzése és abból a szempontból való értékelése, hogy ezek mennyire függenek össze szorosan a paraszti életviszonyokkal, mennyire következményei ezeknek a viszonyoknak, és mennyire találhatók fel bennük a nagyobb társadalom kultúrájának nyomai, hogyan keverednek évszázadok során az „elemi” paraszti életviszonyokhoz tapadó termékek a társadalom általánosabb termékeivel. „Hogy milyen

módszereket alkalmaz a paraszt termelése során — írja Erdei Ferenc —, hogyan él együtt társaival és egyáltalán milyen rendet tart az életében, annak egyedül irányadó mértéke, hogy mit követel meg a javak előállítására és ivadékaiknak szaporodására.” És tovább: „A civilizáció két nagy birodalma: a termelés munkája és az együttélés rendje egyformán tükrözi minden mozzanatnál a paraszttársadalom kiszolgáló jellegét.” (Erdei 1973, 47—48.) Azok a következtetések, amelyeket szerzőjük e megállapításokból levon, sok tekintetben helytállóak, ám nem bizonyos, hogy csupán ezzel a „szolgálati” szereppel vannak

összefüggésben. A család kétségtelenül termelési közösség is a paraszti társadalomban, valóban nem válik el a lakóhely és a termelés helye, ám mindezek a momentumok és más, most nem idézettek is — valamennyi földművelő létformára jellemzőek voltak a legutóbbi időkig, a nagyüzemi mezőgazdasági termelés megjelenéséig és előretöréséig. Erdei Ferenc pl. nem tekinti parasztnak az amerikai farmert vagy akár a nyugat-európai polgárosodott földművelőt sem. Az előbbi soha nem volt paraszt — írja —, mert hiányzott a szolgálat iskolája, az utóbbi pedig már túljutott a paraszti léten. Mind az amerikai farmer, mind a nyugat-

európai földművelő családi munkaszervezetben dolgozott általánosan szinte napjainkig, és bizonyos részben ma is. A családi munkaszervezetet és ezzel a család termelő funkcióját a nagyüzemi gazdálkodás általánossá válása és korszerű fejlődése szünteti meg nyugaton éppen úgy, mint a szocialista társadalmakban. És ezt legutóbbi írásaiban Erdei Ferenc is világosan látta. Gondoljunk csak a *Város és vidéke* kitűnő bevezető fejezetére. Megmaradt azonban a családi munkaszervezet a fejlődő országok földművelői között mindenütt, ahol a szélesebb, pl. törzsi kötelékrend felbomlott, sőt ha a törzsi kötelék nagyon széles közösséget fogott át,

azon belül is. Világosnak tűnik tehát, hogy pl. a család termelési egység volta, termelési funkciójának az életformában, kultúrában stb. megnyilvánuló jelentősége inkább a mezőgazdasági termelés meghatározott fejlettségi szintjével és az ebből fakadó jellegzetességekkel volt kapcsolatban, mintsem a paraszti társadalom „kiszolgáló” jellegével.

A parasztság — a mezőgazdasági tulajdonviszonyoknak, a mezőgazdaság termelési szintjének megfelelően — meghatározott helyet foglalt és foglal el a társadalom szerkezetében, s e helyhez a társadalom típusának megfelelően meghatározott uralmi viszonyok is kapcsolód-

tak és kapcsolódnak. Ezeknek az uralmi viszonyoknak a jelentőségét természetesen nem lehet vitatni, de a többihez képest abszolutizálni sem. Erdei Ferenc igen nagy érdeme, hogy a parasztságot vizsgáló szociológiai irodalomban éppen ő mutatott rá az uralmi viszonyok jelentőségére, életformát kondicionáló, életmódot és kultúrát alakító hatására. A szociológia története azt mutatja, hogy minden igazán jelentős felismerés abszolutizáltan jelentkezik első megjelenésében, és a későbbi kutatások feladata, hogy helyét és jelentőségét, a többi elemmel való összefüggését meghatározza. (Erdei 1973, 225—227.)

A parasztság, a paraszti társadalom imént elemzett alapvető jellemzőjét Erdei Ferenc még a *Parasztok*ban bontotta ki. Későbbi munkáiban maga is elindult azon az úton, amely — különösen *A magyar paraszttársadalomban* — végül is teljesebb képet adott a parasztságról, egymáshoz illesztve azokat a már a *Parasztok*ban többnyire megjelenő elemeket, amelyek (mint pl. a mezőgazdasági munka, a család, a munkahely és a lakóhely egysége, a falu stb.) a paraszti társadalom sajátosságait megadták. A *Parasztok*ban keveredik az objektív leírás és az irodalmi igénnyel fogalmazott személyes vallomás. A *Magyar paraszttársá-*

dalomban az érzékletesen leírt viszonyok — gazdasági, szokási, kulturális stb. —, amelyek a parasztságot mint a társadalom munkamegosztásában sajátos helyet elfoglaló réteget a „társadalom alatt” tartották és tartják, már nélkülözik a szubjektív megközelítést, amelyet pozitívan és negatívan is értékelték már. Különösen figyelmet érdemelnek a falunak és a parasztságnak egymás fejlődését visszatartó szerepéről írott mondatai, amelynek révén „a falu technikai-
lag is meghatározott társadalmi kerete mindennél jobban biztosította a parasztság paraszti fejlődését és konzerválódását”. (Erdei 1980, 98.)

A paraszti kultúra eredetéről adott fejtegetései, összetételének elemzése és három legfontosabb elemének meghatározása (magának a paraszti társadalmi helyzetnek a kiművelése, a „fölső rétegek” világából eredő áramlatok, a történeti-népi „mélység” termékei), a parasztság belső rétegződése, átalakulásának — válságának — jelenségei, a belső ellentéteiből adódó feszültségek stb. vizsgálata több mint egy évtized kutatásainak letisztult termékeiként jelennek meg. *A magyar paraszttársadalomban*, amelyhez aligha adhatók hozzá lényeges ismeretek a „történelmi” magyar társadalom utolsó időszakára.

Sőt ebben a munkájában már megjelenik a szélesebb társadalomban való gondolkodás, a paraszt-társadalom történeti összefüggéseinek első néhány, a későbbiek során lényegessé váló momentuma. „A magyar társadalomfejlődés különösségének két következménye lett. Egyik, hogy a nemesi rend túlfejlődött, másik, hogy a parasztság túlmerevült” (Erdei 1980, 117.) — írta, s ebben a már előrevetült *A magyar társadalom a két háború között* c. alapvető jelentőségű kéziratának egy-két fontos nézőpontja is.

A két világháború közötti időszak magyar társadalmának elemzése két szempontból is példamu-

tató. Egyrészt azért, mert világosan kimutatja a tárgyalt időszak legfontosabb jelenségeinek, a társadalmi tagozódásnak, az egyes osztályok és rétegek vonásainak történeti összefüggéseit, másrészt ebből a történeti elemzésből olyan következtetést von le — az osztály- vagy réteghelyzet és a státuszpozíció inkongruens jelenségeire (a kifejezés természetesen újabb keletű) —, amelyre vonatkozóan a történeti irodalom is csak legújabban figyelt fel, a modern szociológiai kutatásokban pedig egyre több érdeklődést vált ki.

A történeti elemzés lényegében — ismét újabb keletű kifejezésekkel — a magyar társadalom meg-

készttsége, az ezzel összefüggő „másság” problémáinak és a modernizáció folyamatának következ-
ményeiből indul ki. „A magyar társadalom jellegzetes példája a kívülről kapitalizálódott kelet-eu-
rópai társadalmaknak, tehát a magyar társadalom fejlődésében is jellegzetesen érvényesül a termelő-
viszonyok és a társadalomszerkezet sajátosságos kettőssége. A magyar társadalom is a kapitalizmus termelőviszonyai szerint szerveződik és rétegződik, ugyanakkor azonban a társadalomstruktúra nem közvetlenül ennek a termelőmódnak a képződménye, hanem a feudalizmusból fennmaradt szerkezeti elemeknek a továbbalakulása. Emel-

lett pedig a magyar társadalomra is jellemző a fáziskülönbség kiegyenlítődé-
sének a folyamata, szóval a polgárosodás, valamint az is, hogy a történeti társadalomszerkezet mellett modern társadalom is épült a modern fejlődésben, a termelés kapitalista viszonyainak megfelelően . . . Nem általánosan és egészében polgári társadalom tehát, hanem a kapitalizálódással együtt fejlődött polgári társadalomnak és a kapitalista fejlődésben is fennmaradt rendiségbeli társadalomszerkezetnek az együttlése.” (Erdei 1980, 294.) Mindezek alapján állapítja meg azután Erdei Ferenc a történeti-nemzeti és a modern polgári társadalom együttlését a

két világháború közötti Magyarországon.

Nem kívánok most vitatkozni az Erdei Ferenc felfogásában imitt-amott megjelenő, esetenként inkább a kifejezés szintjén, a fogalomnak használata terén mutatkozó pontatlanságokkal. A tőkés gazdasági szerkezet és a rendi maradványokat magában foglaló társadalomszerkezet kettőssége valóban probléma. Ennek a jelenségnek a tudata, éspedig mint a magyar gazdasági és társadalomszerkezetben érezhető kettősség, sőt a „nemzeti társadalomban” szinte idegenelemként jelentkező kapitalizmus képlete megtalálható századunk első évtizedeinek gazdasági-szociológiai

irodalmában is. Az „idegen” kapitalizmus tétele — amelynek „idegenségtudata” valószínűleg összefügg a külföldi tőke szerepével a magyar tőkésrendszer kiépülésében, nemkülönben a gazdasági rendszert vállalkozóként és munkásként is hordozó „idegenek” (zsidóság, németiség, csehek stb.) társadalmi súlyának növekedésével — azonban aligha védhető. Végeredményben még Erdei logikájában sem választható el egymástól a „történeti-nemzeti” és a „modern polgári” társadalom. A részelemzések során ugyanis Erdei Ferenc is mindig megállapítja a kettő összefüggését, ahogyan az is nyilvánvaló, hogy még ha a magyar társadal-

mat „kfvülről” érő behatások fontosságát érzékeljük is (bár kétségtelen, a külső hatásokat ebben az időszakban semmiképpen sem értékelhetjük döntőként), a polgári, a tőkés viszonyokat kialakító társadalom mégiscsak ez a „történeti-nemzeti” társadalom volt. Annak feltételei között jelentek meg és fejlődtek ki a tőkés termelés és a modern polgárosodás jelenségei és következményei, sőt annak állama is közreműködött a tőkés viszonyok erősítésében.

Mindenképpen egy társadalomról lehet szó csupán a magyar polgári társadalom esetében is. Ez ugyan egyes lényeges elemeiben — éppen a sajátos belső adottságok

következtében — a „klasszikustól” eltérő utat járt be, és a „kfvülről jött” elemek is ebbe a sajátos feltételrendszerbe illeszkedtek be.

Erdei Ferenc elemzését a két háború közötti magyar társadalomról — történeti vonatkozásai-ban és korabeli adatszerűségeiben is — napjaink történeti irodalma és szociológiai kutatásai sok tekintetben igazolták, pontosították, finomították, még inkább, támaszkodva megállapításaira, továbbfejlesztették. Ahogy már jeleztem, aligha védhető ma már pl. a „történeti” és a „polgári” társadalom olyan kettőssége, ahogyan azt Erdi Ferenc írásaiban ábrázolta. Azok az egymást feltételező és

egymáshoz kapcsolódó szálak, amelyek a részletekben nála is megjelennek, a történeti valóságban sokkal erősebben kapcsolják össze a magyar társadalom szerkezeti elemeit, mintsem ilyen vagy akár a „belső” és az „idegen” tényezők elválasztása megalapozható lenne. Erdei Ferenc egyébként világosan látta a magyar társadalomban ható külső erők jelentőségét, az egész európai tőkés fejlődésnek a hazai viszonyok alakulásában való közrehatását és mintaadó szerepét is, és pedig következményeivel együtt. „Az átalakulás — írta — nem is volt belső fejlődés eredménye, hanem sokkal inkább *külső hatása*. Az európai kapitalista gazdálkodás

kialakulása és az európai polgári társadalom együttes kényszerítő ereje volt az, ami a magyar átalakulást kikerülhetetlenné tette. Még további szerencsétlen eleme az átalakulásnak az is, hogy a tényleges reformlépéseket nem is a magyar államszervezet, hanem a bécsi császári kormány tette meg.” (Erdei 1980, 352.) A külső hatás eredményeként létrejött belső strukturális elemek — még akkor is, ha mintájukban vagy összetételükben kezdetben „idegenek” voltak —, ha tartósan megmaradtak a magyar társadalom fejlődésében, akkor „szervesültek” is. A külső hatás tehát alakított, nemegyszer igen lényeges összetevőkben is, de

nem maradt idegen, különálló. További következményeket „gerjesztett”, formálta a korábban szervesült régít vagy szervesen kibontakozott „eredetit”. Így ha sajátos problémákat okozott is, olyan egymástól különálló kettős társadalmi szerkezetet, amelyet Erdei Ferenc ábrázolt, nem hozott létre.

Könnyen találunk példákat azonban az újabb kutatások által megerősített és továbbfejlesztett eredményeire is. Csak a magyar államszervezet sajátos felépítésére és működésére utalok itt, különösképpen az új feladatoknak hagyományos módon való kezelésére. Mindmáig problémát jelent társadalmunkban a politikai és a szak-

elem kettőssége és elválása a vezetésben és irányításban, nemkülönben az értelmiségi foglalkozásokban. Erdei volt az, aki ennek történelmi összefüggéseit és diszfunkcionális következményeit feltárta, ha nem is gondolt az elválás olyan erős újbóli megjelenésére és következményeire, ahogyan ez a második világháborút követő évtizedek magyar társadalmában végül is megmutatkozott.

Még egyszer szeretném azonban felhívni a figyelmet arra, hogy Erdei Ferenc társadalomkutatása egyrészt nem szakadt el a gyakorlati cselekvéstől, másrészt a megközelítési módja is több olyan jellemző összetevőből áll, amely

egészeben ma is tanulságos. 1948. január 5-én a Népi Kollégiumok Országos Szövetségében máig is érvényes vezérfonalú előadást tartott „A társadalomkutatás új feladatai” címmel, amelyben lényegében társadalomkutatói tapasztalatait összegezte. Kiindulási pontja ma is ismerősen cseng:

„Ami manapság Kelet-Európában folyik, az egyrészt a feudalizmusnak, illetve a feudalizmus maradványainak, valamint a kapitalizmus egész rendszerének felszámolása, másrészt pedig egy új népi demokratikus, szocialisztikus társadalmi rendszer kialakulása. Ez a fejlődés nagy vonalaiban és általánosságban egészen világos.

Részleteiben ellenben az egész történelmi folyamatnak sok olyan különlegessége van, amelyet nekünk közelebbről részletesebben látnunk kell, hogy helyesen politizálhassunk, helyesen gondolkodhassunk a társadalom valóságos viszonyairól.” (Erdei 1978, 208.) Így tehát nagy fontossága van — folytatja — a konkrét társadalmi valóságot feltáró kutatásnak éppen a kelet-európai társadalmakban.

— *Miért?* — teszi fel a kérdést. — Azért — válaszol —, mert az „ilyen fajta társadalomkutatás részesévé válik magának a történelmi átalakulásnak... és... mert ez a helyes módja az elmélet és a gyakorlat összevetésének, az elvek és a

konkrét tények egymáshoz kapcsolódásának.” (Erdei 1978, 209). Az ilyen konkrét társadalomkutatásnak elengedhetetlen eleme a történetiség és a gazdasági, valamint összehasonlító elemzés, nemkülönben a pontosan kimunkált vizsgálati technika.

Aligha túlzás, hogy mind a társadalomkutatás funkcióiról, mind módszerének jellemzőiről tett megállapításának ma is időszerű jelentősége van.

II.

Ezek a sajátosságok jellemzik településszociológiai kutatásait is. A magyar faluról írt könyve nemcsak

szociológiai feltárás és a feltárt tények elemzése, hanem meghatározott *falupolitika* megalapozása. A *Magyar város* és a *Magyar tanyák* tematikailag is összekapcsolódó fejtegetései azonban túlmutatnak a város-, illetőleg a tanyapolitikán is, a később kiteljesedő „városmegye” koncepciót alapozzák meg, és azt a felfogást, amely szociológiai vonatkozásaiban utolsó könyvében, a *Város és vidék*ében bontakozik ki a maga egészében, de amelyre már korábban is meghatározott közigazgatási reformkoncepció épült fel.

A három könyv — a *Magyar város*, a *Magyar tanyák* és a *Magyar falu* — együttesen és összességük-

ben a magyar településszociológiai kutatások igazi megalapozásának tekinthető. Olyan könyveknek, amelyekre azóta is — ha esetenként bíráló észrevételekkel is — ráépül a hazai településszociológiai kutatás, és amelyeket ilyen tematikai teljességben tulajdonképpen azóta sem sikerült meghaladni.

Erdei Ferencnek a magyar várost és a magyar tanyát összefogó szociológiai elmélete tulajdonképpen történeti megalapozású. Abból indul ki, hogy a magyarság sajátos szállásrendszert hozott magával a keleti nomád társadalmak életéből. Ennek a szállásrendszernek a lényege egy nagyobb közösséget alkotó állandó település s az ezt

kiegészítő ideiglenes „szállások”, amelyek a termelés szükségletei szerint szolgálnak lakhelyül. Ezt a településszerkezetet szorította ki — mondja — a Szent István-i falu—város szervezés, amely nyilvánvalóan nyugati mintát követett, holott „a sajátos magyar települési elv lényege szerint városiasabb megoldás, mint a nyugati városfalu rendszer, mert a mezőgazdasági népességet nem szorítja kívül a város falain, hanem a többi foglalkozásúakkal együtt egységes városi nívóra emeli”. (Erdi 1974/a, 9.) Ez a településszerkezet eltűnt a magyar társadalom Szent István-i átalakításával, s csak a később bevándorolt kunok elevenítették fel

az általuk megszállt területeken. Így aztán Magyarországon kialakultak a nyugati értelemben vett városok és falvak, amelyek azonban az ország jelentős részén a török hódoltság idején nem bizonyultak életképesnek. A hódoltsági, majd azt követő viszonyok életre hívták és megerősítették a régi településrendszert, ám új formában, a lakhelyül szolgáló mezőváros és a munkahelyül szolgáló tanya szerves összetartozásában. Ez a magyar várostípus, ahogyan Erdei Ferenc megállapítja, funkcióit tekintve semmiben sem különbözik a nyugati városoktól, sőt, „a modern városkultúra minden mozzanata azt a követelményt erősíti, hogy a

város ne kiemelkedő szigete legyen egy társadalomnak, hanem a körülötte elterülő vidék kiszolgálója. Ennek a követelménynek pedig egyetlenegy városrendszer sem felel meg jobban, mint a magyar tanyás település.” (Erdei 1974/a, 29.) Ez a városrendszer — ahogyan Erdei Ferenc hangsúlyozza is — egészében akkor jöhetett létre (követve a kertes kun települések városiasodását), amidőn a szántó-földi tanyák megjelentek, mert a földművelő nép csak ilyen módon alapíthat városokat. De ha erre lehetőség formálódik ki — a magyar mezővárosok fejlődésében ilyen különleges helyzetben voltak a szabad jászok és kunok, és ilyen

helyzetbe kerültek a török hódoltság folytán vármegyei hierarchia nélkül maradt és várossá szerveződött parasztok — olyan városokat hozhatott létre (a városiasság egyik fontos elemével, a lakhely és mezőgazdasági munka számára létrejött tanyák elválásával), amelyek jellegzetesen parasztvárosokká válhattak.

Ez az a várostípus tehát — amelyre Erdei Ferenc vizsgálatai koncentráltak, s amelyben — minden kétségtelen változása ellenére (hiszen ő maga is feltárta, hogy a város—tanya kapcsolat több tekintetben átalakult már, a tanya is lakhellyé vált, éspedig a munkát ténylegesen végző cselédség vagy a fiatalabb paraszti

generáció lakhelyévé) — mégis a jövő fejlődésének lehetőségét látta. A legfontosabb érve éppen az volt a harmincas években, hogy a tanyák falvasodása nem valószínű, sőt várható a tanyarendszer régebbi jelentőségének visszaszerzése. Igaz, érvelése nem minden kétséget kizáró: arra hivatkozik pl., hogy ez az ősi települési rendszer tehát, ha akadályokat nem gördítenek útjába, fejlődik. Továbbá: aki belekóstolt a tanya-városi élet ízébe, abból nem lehet ezt a hagyományt kiirtani stb.

Erdi Ferenc mezőváros—tanya koncepcióját megszületésének idején, és azóta is sok elemében vitatják. Többen megkérdőjelezték a

tanyarendszer kialakulásáról adott képének (és az ősi szállásrendszerhez való kapcsolódása Győrffy István által kimunkált tételének) helytállóságát, a szórványtelepülések várossal való egybeszerveződésének típuszerűen kizárólagos magyar egyediségét. Sőt, olyan bírálat is elhangzott, hogy „Erdei az alföldi tanyarendszer 1930-as évekre vonatkoztatott képét idealizálta és archaizálta. Mondandójának lényege, hogy a tanyavilág nem önmagában álló települési formáció, hanem része a városnak, a tanyaiak nem szórványtelepülés számkivetett, szegmentált népessége, hanem csak időszakos érvénnyel a termelőüzembe települt, ugyan-

akkor azonban egy urbánus civilizációra is támaszkodó, ahhoz szervesen és elszakíthatatlanul kapcsolódó városiak, s mint ilyenek, Európa egyetlen urbanizált földműves-társadalma az 1930-as években már nem volt egyértelműen érvényes . . .” (Csalog 1980, 340.) Az egyes tanyatípusok arányai jelentősen megváltoztak, és olyan visszafordíthatatlan tendencia mutatkozott a két világháború között, amelynek lényege éppen az anyatelepülés és a tanyavilág egymástól való elidegenülése volt, nem szólva arról, hogy a mezőgazdaság technikai fejlődése is más utat jelzett.

A bírálatok megalapozottságát sok vonatkozásban aligha tagad-

hatnám. Erdei Ferenc azonban a mezőváros és a tanya kapcsolatrendszerében olyan *modellt* formált, amelynek lényegét nem egyediségében, történeti megalapozottságának az ősi szállásrendszerre való visszavezethetőségében, s még csak nem is abban látom, hogy a harmincas években a tanyatípusok közül nem 70% élt az Erdei által ábrázolt kapcsolatrendszerben, hanem 45—50%. A lényeg egy történetileg valóban megjelent településszerveződés *ideáltipikus absztrakciója* — amelynek lehetnek utópikus vonásai (hiszen ilyen bírálat is elhangzott) —, a modell azonban, *a város és vidéke egybe-szerveződésének mintája* ma sem

vesztette el aktualitását a magyar településhálózat fejlesztésében.

Nem hallgatható el azonban, hogy Erdei Ferenc tanyakoncepciója is változott, sőt az 1949-ben létrehozott Tanyai Tanács elnökeként maga is olyan politikát valósított meg, amely a tanyák „bokrosítását”, falusi településsé való szerveződését szorgalmazta. E politika és az elhibázott agrárpolitika következtében éppen az az elem kötözött el a tanyáról, amelyre Erdei Ferenc perspektivikusan leginkább számított a harmincas években.

Az sem feledhető továbbá, hogy ez a tanyapolitika végül is nem járt a várt sikerrel. Éppen a mezőgazdaság átszervezése, pontosabban

konszolidációja után, a nagyüzemi és a kisüzemi termelés egymást kiegészítő, egymással egybeszerveződő lehetőségének felismerése folytán a tanya, legalábbis részben, akár a tanya—város egységének modernebb változatában is jelentős helyhez juthat.

Az alapvető koncepció egyes elemei mellé tehát tehetők kérdőjelek. Mindez azonban nem változtat az elgondolás mintául is szolgálható nagyívűségén, és hozzátehetjük: sok fontos részelemzés igazán, amelyek időállóan beépültek a magyar város és a magyar tanya szociológiai jellemzőiről, jelenségeiről szerzett ismeretanyagunkba.

A magyar faluval kapcsolatos frásai bizonyos értelemben más jellegűek. Ezekben nyoma sincs annak az „idealizáló” elemnek, amely a mezőváros—tanya kapcsolat modelljellegetében helyenként fellelhető. Ahogyan elszakadt a romantikus parasztság képétől, ugyanúgy szakadt el az „örök falu” ideálisnak tekintett fogalmától is, amely — mint írja — „nem a falu valóságának tükrözése, hanem városi elmék vágyálma”. (Erdei 1974/b, 41.)

Ahogy a *Parasztok* dezillúzió-nál törekvései is azonnal visszhangot váltottak ki a korabeli haladó kritikában, úgy a *Magyar falu* tudományos szociológiai meg-

közelítése is felkeltette a figyelmet. „Amint nincs örök paraszt és a paraszt nem természeti ember, úgy nincs örök falu sem, a falu sem természeti, hanem társadalmi tüne-mény.” (Bibó 1940, 51.) — írja egyik kritikusa. Az örök falu, az idillikus falukép meghaladása azon-ban csak úgy lehetett meggyőző, ha Erdei kilépett a szorosán vett szociográfia műfajából. Tulajdon-képpen ezt tette már a *Parasztok*-ban is, de még tovább haladt ezen az úton a *Magyar faluban*. Egyik méltatója — egyébként a szocio-gráfia értékelése kapcsán — Erdei *Magyar falujának* jelentőségét ép-pen abban látja, hogy képes volt a valóság „logikai pontosságú”

felfogására, és az érzelmi kifeje-zéssel, a képi érzékeléssel szemben a valóság összefüggő magyarázatára törekedett. „Illyés Gyula a Puszták népében az irodalmiság javára fegyelmezte a szociográfia szaba-dosságát ... Erdei Ferenc ... a tudományosság javára fékezi a szociográfia felemásságát ... Er-deit az olvasó az agyával kénytelen követni és nem vérmérsékletével.” (Jócsik 1940, 512.) Erdei Ferenc e munkája sem nélkülözi ugyan az emocionális megalapozottságot, sőt a képi beszédet, a színes fordulato-kat sem, de alapvető jellemvonása mégis a következetes logika, a tu-dományos gondolkodás. Miből áll ez a tudományosság: Mint minden

társadalomtudományban, a szociológiában is (és Erdei Ferenc e művét is méltán sorolhatjuk a magyar szociológia kiemelkedő munkái közé) a tudományosság első és talán legfontosabb kritériuma a történeti szemlélet, a szociológiában a történeti konkrétság.

E történeti gondolkodás néhány eredményével talán vitába is lehetne szállni — el lehetne gondolkodni pl. azon, mennyire erősíti meg a történeti kutatás azt a tételt, hogy a magyar falut, ahogyan Erdei felfogásában a parasztságot is, valóban egyértelműen a rendi társadalom hozta-e létre (ezt a tételét vitatták a munka megjelésekor is (Sinkovits 1941, 412.),

vagy hogy a város valóban egyértelműen a kiváltságos úri rend telepe volt-e, s még más tételt is megkérdőjelezhetnénk. Ez a történetiség azonban alapvetően mindeképpen nagy horderejű felismerésekre vezetett. Ha csak az imént elsőként említett jelentős momentumra gondolunk, akkor világos pl., hogy csak a történeti szemlélet segítségével juthatott el Erdei Ferenc arra a következtetésre, hogy „az öröknek mondott” falu mögött „valójában rendi falunak az elképzelése áll, tehát megoldásként mást nem, csak a rendi falu visszaalakításának a követelményét eredményezheti”. (Erdei 1974/b, 45.) Nem kevésbé tanulságos azon-

ban az a mód sem, ahogyan Erdei Ferenc a mai magyar falvak között meglevő jellegzetes különbségek egy részét (így a paraszt kisfalvak és az uradalmi falvak közötti eltéréseket) a valaha allodiális és urbáriális falvak között történetileg kialakult különbségekre vezeti vissza. A *Magyar falunak* a „falvak családfáját” bemutató fejezete egyébként is igen érdekes, elsősorban az egyes falutípusokról itt adott meghatározása miatt. E típusok: a szabályos parasztfalvak, az apró parasztfalvak, a különös parasztfalvak (amelyek tulajdonképpen egy földrajzilag meghúzható kör-től való eltérést jelentenek, egyfelől az aprófalvak, másrésről a

túlságosan nagy népességű falvak irányába, valamilyen sajátos elem-mel kombinálódva), az uradalmi falvak és a „mindenféle polgári falvak” (pl. a polgári agrárfalvak, az ipari jellegű falvak, a lakófalvak, üdülőfalvak stb.). Ha Erdei Ferenc a „szabályostól” való eltérésük okán alakította is ki az egyes típusokat, így a viszonyítás helyessége a szabályos falu tételének elfogadásától függ. („A mezőgazdasági falvak két nagy határolója: lefelé a kiegészülésnek önállóságszabta mértéke és fölfelé a határnak a faluból naponta bejárhatósága . . . S kilométerben állapítható meg az a sugár, ameddig a falusi belterület-ről való határművelés még gazda-

ságosan lehetséges” — így, „ha a falusi népsűrűség hazai arányát, a négyzetkilométerenkénti 70 lelket vesszük számításba, úgy 7000 lakos illik erre a területre”. (Erdei 1974, 99—100.) A felső határt — más tényezőket is számításba véve — Erdei végül is 10 000 lakosban állapítja meg — mégis mindezzel együtt máig is jelentős adalékokat ad a faluszociológiai kutatások számára. A faluszociológia mai érdeklődése ugyanis éppen a faluhálózat alakulása, az egyes falvak közti különbségek feltárása, típusok kialakítása felé irányul (Lettrich 1972, Vágvölgyi 1982, Enyedi 1983). Mindezeknek a kutatásoknak, ha módszereikben és szemléletükben hallatlan fejlő-

dést is mutatnak, kérdésfeltevése és megalapozása Erdei Ferenc munkásságára vezethető vissza.

A szociológiai kutatások tudományos megalapozásának egyik legérdekesebb példája a falusi korcsoportok elemzése, pontosabban a korcsoport nemzedékké válásának problémája. Erdei Ferenc itt a falusi viszonyokon és a harmincas éveken túlmutató jelentőséggel állapítja meg, hogy „igazi nemzedékké akkor válik egy korcsoport, ha olyan történelmi élmény éri, amely úgy változtatja meg egész életszemléletét, hogy szembekerül más nemzedékekkel és azokkal szemben át akarja alakítani a társadalom életét”. (Erdei 1974/b,

135.) Ezzel a kiindulással érthette meg Erdei Ferenc olyan történeti jelentőségű eseményeknek, mint pl. a jobbágyfelszabadítás, a „boldog békevilág” és az első világháború — nemzedéket formáló hatását. Illusztrálásul talán ennyi is elég lenne, hadd idézzünk azonban még két példát: a falu társadalmi szerkezetének magyarázatában, az egyes osztályok és rétegek sajátosságainak társadalmi és szociálpszichológiai, valamint egymáshoz való viszonyának elemzésében éppen úgy ez a történetiség van jelen, mint az egyházi felekezeteknek nem csupán vallási, hanem a falu társadalmi arculatában is megnyilvánuló különböző hatásában. S

csak aláhúzhatjuk Erdei Ferenc megállapítását: „Nem lehet másban találni ennek a különbségnek az okát, mint nem is annyira a hit-tételek különbségében, hanem ezeknek az egyházaknak a történeti szerepében.” (Erdei 1974/b, 153.)

A szociológiában érvényesülő történetiségnek azonban csak egyik összetevője a jelennek a múlt-jelenségekkel és tendenciáival összefüggő magyarázata, bár kétségtelenül a legjelentősebb. A másik momentum a jelenből való következtetésekben nyilvánulhat meg. S mert Erdei Ferenc hangsúlyozott történetiséggel foglalkozik a magyar falu viszonyaival, érdekes és jelentős feladat

lenne annak kimutatása (nem is szólva a mai faluszociológiai kutatások számára nyújtott óriási segítségről), mit látott előre Erdei Ferenc a mai falusi társadalom jelenségeiből, pontosabban talá-lunk-e olyat a feltárt jelenségekben és tendenciákban, amely vagy amelyek előrevetítették az akkor még „jövő”, de napjainkban már a „ma” falujának eseményeit, viszonyait?

Erre az elemzésre természetesen itt nem vállalkozhatunk, csak felsorolásszerűen említünk néhányat: ilyen pl. a falu és a város viszonyá-ban megnyilvánuló és ettől a vi-szonytól meghatározott mozgások alakulása, a falu elhagyásában

közreható vonzó és taszító erők felismerése, a falusi élet elleni „lázadás” két formájának, az el-vándorlásnak és a „születés meg-tagadásának” társadalmi perspek-tívátlansághoz való kötődése, a-melyen csak a falu társadalmi sze-repének és társadalmi helyzetének megváltozása segíthet stb.

Ez a kérdés azonban már átvezet ahhoz a momentumhoz, amelyet Erdei Ferenc harminc évvel koráb-bi és utolsó műve közötti folyto-nosságban jelöltünk meg. Ennek a folytonosságnak kettős lényege van: egyrészt a társadalomkutatá-sában, másrészt a társadalompoliti-kai felfogásában megnyilvánuló azonos elemek jelenléte; és ebben

a kettős lényegben nemcsak a gondolkodásbeli folytonosság mutatkozik meg, hanem a falu fejlődése alapvető kérdéseinek előrelátása is. Tulajdonképpen ez adja meg a gondolkodásbeli folytonosság alapját is.

Erdei Ferenc politikai tevékenysége mindig arról volt ismert, hogy ezt a tevékenységét társadalomvizsgálatra, shalehetőség nyílt rá, elmélyült társadalomkutatásra igyekezett alapítani. Másrésztől viszont, társadalomkutatási eredményeiből mindig levonta azokat a következtetéseket, melyek saját és mások politikai munkásságát megalapozhatták. Ezt a kettős összekapcsolódást nagyon jelentős-

nek tartjuk, és napjaink szociológiájának egyes jellemvonásaira tekintettel nagyon is indokoltnak tűnik felfogásának felidézése könyvének első lapjairól. Erdei Ferenc itt megjegyzi, hogy a pusztán politikai szándékú falukutatás kevésnek bizonyult, tovább kell azt fejleszteni, éspedig nem politikai, hanem társadalomkutatási irányba. Ez a „továbbhaladó” falukutatás azután olyan „tudományos eredményekre vezethet, amely nemcsak a magyar faluról, hanem általában a faluról mondhat lényegbevágót, távolabbra pedig egy országépítő társadalompolitikának szolgáltathat különös értékű adalékokat”. (Erdei 1974, 18.)

Erdei Ferenc falupolitikai elgondolásait ténylegesen ez az igényes faluszociológiai kutatás alapozta meg. Ennek a kutatásnak pedig alapvető felismerése: „Az egész, teljes, a kész valóságot akkor mondtuk ki, ha azt mondjuk: mind a falu, mind a város a társadalomnak egy-egy darabja. Másodrendű kérdés már, ha hozzámondjuk, hogy olyan darabja, amelyet a település és a gazdaság térbeli tényezői így és így alakítottak.” (Erdei 1974/b, 30.) Ez a „másodrendű kérdés” nem maradt ugyan alapos elemzés nélkül a *Magyar faluban*, de az az elemzés mindig a fő kérdés összefüggéseiben került kibontásra. Ezért megalapozott

Erdei Ferenc bírálata a korabeli falupolitikáról is. „Nem falupolitika az, amely úgy szemléli a falut, mint a világnak egy önmagában álló és természeti tényező, valamint belső társadalmi erők által meghatározott külön darabját. Az ilyen szemlélettel az jár, hogy eleve adottnak és meg nem változtathatónak fogja fel a falu kereteit, és csak a belső problémáira tud többé-kevésbé hatástalan megoldást javasolni. Holott éppen a falu külső viszonyai azok, amelyek nagyon is gyökeres politikai alakítást kívánnak, mert a falu belső szerkezete is külső helyzetének a hatása alatt alakult ki és javítása is csak ezekkel a tényezőkkel együtt lehetséges.”

(Erdei 1974/b, 214—215.) A falu-politika tehát általános társadalom-politika, ahogyan a falu mint társadalmi jelenség is egy meghatározott társadalom része, annak történelmileg kialakult viszonyai között épült ki, éppen ezért különbözik a falu sok tekintetben az egyes társadalmakban, és igényelnek megoldást is problémái esetleg különböző módon az egyes társadalmak sajátosságai szerint.

De nem falupolitika a parasztpolitika sem. A *Magyar falu* alapos elemzéssel mutatja ki, hogy a falu és a parasztság nem ugyanaz, problémái is különböznek: „a parasztság — írja Erdei Ferenc — települési helyétől függetlenül kü-

lön társadalmi réteg, amelynek különös és valóban súlyos társadalompolitikai gondjai vannak”, bár azon túl, hogy a parasztság nagy része falun él és a falusi lakosság túlnyomó része paraszt, megtalálhatunk még egy szociológiai sajátosságot is, nevezetesen: „... a falusi helyzet hátrányait növelik a parasztság kötöttségei, viszont a parasztság kötöttségeit konzerválja a falusi helyzet. ... Az egyik egy társadalomtechnikai kérdés, amelynek helyhez való kötöttségében van a fő problémája, illetve az ilyen helyzet megszüntetésében, a másik pedig egy rétegződésbeli kérdés, amelynek lényege egy hagyományokkal és külső-belső

konvenciókkal való kötöttség, illetve az ebből való kiemelkedés.” (Erdei 1974/b, 217—218.) S végül még egy nagyon fontos megjegyzés: „... a helyes falupolitika nem indulhat ki abból, hogy eleve megváltozhatatlannak és értékesnek fogja föl a falusi helyzetet, hanem éppen hátrányait kell elsősorban szem előtt tartani és nem a falusi helyzet konszolidálásának, hanem fölszabadításának útjait keresni.” (Erdei 1974/b, 218.)

Milyen jelenségekben látta Erdei Ferenc századunk harmincas éveinek végén a falupolitikai problémákat?

Ilyenek adódtak mindenekelőtt a „vidéki helyzetből”. A városból

való „kiesettség”, a várostól való elmaradottság és a városnak való kiszolgáltatottság. Mindennek alapvető oka egy „kényelmes” társadalomszervezeti megoldásban kereendő, nevezetesen abban, hogy a termelés problémái úgy találtak megoldásra, hogy a falu mint a mezőgazdasági termelés, mint helyhez kötött termelés a termelőket is helyhez, és pedig a más társadalmi szerepet betöltő várostól távolabb eső helyhez kapcsolta. Ennek ma már egyetlen megoldása — mondja Erdei Ferenc — a távolságnak a lehetőséghez képest minden eszközzel való csökkentése.

A második problémacsoport a falusi társadalom belső viszonyaiból

fakad, és pedig összefoglalóan abban jelölhető meg, hogy a kisebb létszám és a szorosabb kötöttségek miatt a falusi ember „kisebb szabadságban” élhet, mint a városi. E hátrányos helyzet megoldását is a várossal való szorosabb kapcsolat kiépítése jelentené, a várossal való közlekedési, igazgatási és társadalmi „egyesbeszerveződés”.

A harmadik problémacsoport a természetnek való nagyobb kiszolgáltatottságból ered, amelynek összetevői pl. a falusi kultúra fogyatékoságaiból, a társadalmi megkötöttségből adódnak. A megoldás, miután a falut felszámolni nem lehet — ismétli Erdei — a kulturális emelkedés, a nagyobb társadalmi

önállóság és a nagyobb gazdasági erő biztosítása.

Végezetül a falu hátrányának legfontosabb eleme — amelynek összetevői az eddig említettekből adódnak — a városnak való alárendelődés, legfőképpen pedig az, hogy kedvezőtlen forgalmi viszonyban van a várossal szemben, hiszen termékei egy részével nem is vesz részt a forgalomban, másokkal pedig alárendelt, kedvezőtlen helyzetben.

Összességében tehát a falu társadalompolitikai problémáinak megoldása a város és a falu viszonyának alakításában keresendő. E viszony alakításának modellje sok tekintetben emlékeztet az al-

földi mezővárosok és az őket környező tanyavilág példájára, és pedig abban, hogy a közigazgatás alap-egysége egy-egy város legyen együttesen annak vidékével, anélkül azonban, hogy a városhoz így kapcsolódó falvak autonómiája megszűnne. Ez a megoldás azonban csak akkor hozhat eredményt, ha az ily módon kialakuló egység nem marad csupán közigazgatási, hanem tartalommal megtöltött társadalmi egységgé is válik.

Íme itt a folytonosság a korai és késői Erdei-művek között, a város és környezete szerves egységének, amely a *Város és vidék*-ben sokrétűen, alaposan elemezve merül fel újra, most már tárgyalva, és pedig

az élet példáinak elemzésével azokat a problémákat is, amelyek az ilyen szerveződésből fakadnak.

III.

Erdi Ferenc *tudományos* érdeklődése az agrárgazdaságban és a szövetkezeti mozgalom iránt ugyanúgy gyakorlati-politikai összefüggésekből eredt, mint a parasztság, a magyar településrendszer problémáinak kutatása. Ezt a tudományos tevékenységet azonban — ha lehetséges — még inkább formálták annak a történeti-társadalmi szituációnak összetevői, gazdasági és politikai feltételei, mint közvetlenül szociológiai munkássá-

gát. (A „közvetlenül” szó használatával szeretnék visszautalni arra, hogy más jellegű írásaiból sem hiányzik a szociológiai elem.) Fiatalkorában mint a makói hagymászövetkezet alkalmazottja, a nyugati szövetkezetek tanulmányozására utazott Nyugat Európába. Mint a Nemzeti Parasztpárt egyik vezetőjének, s később mint földművelésügyi miniszternek, közvetlenül is foglalkoznia kellett agrárgazdasági és szövetkezetpolitikai kérdésekkel. A kifejezetten politikai pozíciókból való visszavonulása időszakában pedig éppen agrárgazdasági kutatóintézetet irányított.

Agrárkutatási eredményeinek bármilyen vázlatos összefoglalása a-

zonban még nehezebb, mint szociológiai munkásságáé. Ezeknek a kutatásoknak egy része azonban olyan úttörő jelleggel bontakozott ki, hogy említésük — az agrárgazdaság szakembereinek véleményére támaszkodva — elengedhetetlen.

Az első ilyen — makrogazdasági és makrotársadalmi kérdésekkel összefüggő — agrárgazdaságtani problémát munkatársaival együtt *A termelési körzetek és specializáció* c. könyvében vázolta fel. Noha korábban is volt már érdeklődés a regionális sajátosságok és az agrártermelés specializált fejlesztése közötti összefüggés iránt, ez az első munka, mely nem csupán összefoglalta az eddigi ismereteket,

hanem megalapozta — az alapelvek összefoglalásával és a kutatási feladatok kijelölésével — a további kutatómunkát is. Ahogyan a mű egyik bírálója megállapította: „A munka elévülhetetlen érdeme, hogy a mezőgazdaság területi problémáit úttörő módon felvetette és megoldási lehetőségeit feltárta. A munkaprogram készen áll; végrehajtása a közgazdasági agronómiai és földrajzi tudományok fontos feladata.” (Enyedi 1960, 383.) Ennek a programnak alapelve a komplexitás. Ha vissztekingünk Erdei Ferenc településszociológiai munkálataira, és különösképpen a falutípusokról írottakra, vagy akár a *Futóhomok* című, tulajdonképpen egy sajátos

termelési régiót is képező tájegység szociográfiai vizsgálatára, ez a komplexitás a már korábban kialakult szemléletének logikus következménye. A mezőgazdaság regionális termelés-szerkezetének feltárása ugyanis valóban földrajzi, a talajhoz és a klímához kapcsolódó demográfiai és települési stb. sajátosságokhoz visz el. Valószínűleg igaz az is, hogy a komplexitás a kutatásban elmoshatja az egyes tényezők elkülönített jelentőségének mérlegelését, amely a fejlesztésben kiváltképpen fontos lehet, mégis az Erdei Ferenc és munkatársai által elvileg és módszertanilag megalapozott kutatások ilyen komplex szemléletének eredménye-

nyességét nem csupán a későbbi kutatások, de talán legjobban éppen a magyar mezőgazdaságban létrejött regionális termelési szerkezet termelési eredményei igazolják. Meghatározott, kisebb-nagyobb terület (Erdei egyébként jelentős figyelmet szentelt a mezőgazdasági termelési körzetek sajátosságait leginkább tükröző nagyságának megállapítása iránt is) termelési sajátosságai egyébként helyi termelési hagyományokban is kifejeződhetnek. Éppen a legújabb szociológiai kutatások igazolták ezeknek a hagyományoknak gazdasági és településszervező hatását is. A mezőgazdaság regionális termelési szerkezetére vonatkozó általá-

nos megállapításait azután konkrét formában hasznosította a *Zöldség-szükséglet és zöldségtermelés* c., 1967-ben megjelent könyvében.

Agrárgazdasági kutatásainak másik fő — bár az elsőtől távolról sem elszigetelten tárgyalt — problémája: a *mezőgazdaság belterjessége*. (Munkatársaival együtt írott és 1963-ban megjelent könyve *A mezőgazdaság belterjessége*.) Ez a munka is hosszabb kutatások eredménye — lényegében az MTA rendes tagjává választása alkalmából 1957-ben megtartott székfoglaló előadásában vázolt elvekre és hipotézisekre épült. Könyve és a hozzákapcsolódó publikációk is elsősorban fogalomtisztázó jellegűek.

A fogalomtisztázás azonban messzire visz. Felöleli a csökkenő földhozadék törvényének kritikai értelmezését éppen úgy, mint a belterjesség-kületerjesség problémájának a marxi újratermelési folyamattal való összekapcsolását és a fogalom közgazdasági tartalmának meghatározását. Ez utóbbit Erdei Ferenc a hozam — ráfordítás — föld viszonylatában közelítette meg, s a belterjesség mérésére használt mutatók esetében újra hangsúlyozta — a megközelítési módjára mindig is jellemző — komplex szemlélet fontosságát, hiszen maga a probléma is különböző aspektusokból tárgyalható. (A közgazdasági és az üzemgazdasági szempont esetleg

más és más mutatók használatát igényli. (Kutatásai — ideértve a belterjesség múltját és jelenét a magyar mezőgazdaságban — megingt csak eljutottak agrárpolitikai következtetésekkig. Ilyen pl. a belterjesség növelésének hangsúlya a magyar mezőgazdaságban, amelynek következményeit mind a termelésirányítás, mind az üzemszervezés területén (ideértve az egyéni-családi gazdaságok és munkaerők felhasználását is), mind pedig technikai vonatkozásaiban igyekezett meghatározni, egyeseket részleteiben is kimunkálva.

Erdei Ferenc munkatársi köre — amely tulajdonképpen sajátos „iskolaként” is értelmezhető — nap-

jainkig jelentősen továbbvitte elgondolásait, és a magyar agrárgazdasági irodalom ebben az összefüggésben is mindmáig jelentős eredményeket produkál.

Agrárgazdasági munkásságának harmadik eleme a *vállalati gazdálkodás a mezőgazdaságban*. Kutatásai — és tegyük hozzá, munkatársaival együtt végzett vizsgálatai — központjában az *önköltség* problémája áll a szocialista mezőgazdaságban. Ennek a problémának a mellőzése, „lebecsülése” a szocialista gazdálkodás sajátos felfogásával, az értékösszefüggések kiiktatására tett kísérletekkel a szocialista társadalmakban sok helyütt máig is kiható nehézségeket okozott.

Csak egyetérthettek Fekete Ferencel, aki éppen Erdei Ferenc ilyen irányú munkásságát értékelve a következőket állapítja meg.

„Az önköltségnek és általában az érték kategóriáknak, valamint a szocializmus áruviszonyainak hosszú időn át, lényegében az 1950-es évek derekáig tartó lebecsülése abban a téves elméleti felfogásban gyökerezhetett, amely a város és a falu gazdasági kapcsolatait a naturális viszonyok bázisára (nevezetesen a kötelező termékbeadásra, az állami gépállomások munkájának természetbeni díjazására, a szerződéses és kötelező begyűjtési rendszerrel egybekapcsolt természetbeni prémiumokra, a közvetlen

természetbeni adóra) és a mezőgazdaságból származó rendkívül nagy mértékű népgazdasági akkumulációra építette föl. Ez a felfogás a személyi kultusz időszakában a mezőgazdasággal kapcsolatos gazdaságpolitika gyakorlatában realizálódott és a közgazdasági teória rendszerint csupán a már megvalósított gazdaságpolitikai intézkedések »elméleti« kommentálására, igazolására szorítkozhatott.”

„Hosszú időn keresztül Magyarországon, még három évvel az »önköltség« - könyv megjelenése előtt, 1962 tavaszán is az volt a jellemző, amit — éppen Erdei Ferencnek a Népszabadságban írt cikkéből idézhetünk: »Folyik a

vita a szélsőségesen ellentétes felfogások között, és a gyakorlat emiatt sem tudhatja egyértelműen felhasználni ezt a fontos gazdasági eszközt» (ti. az önköltség- és jövedelemmutatókat).” (Fekete 1976 349—350.)

Lényegében az önköltség problémájára vonatkozó kutatások eredményei tették azután lehetővé, hogy Erdei Ferenc irányításával nagy volumenű vizsgálatok indulhassanak meg a *mezőgazdasági vállalat-szervezés és -irányítás* rendkívül összetett problematikájának a megközelítésére is.

A mezőgazdasági üzem vállalati, szervezeti kérdéseinek vizsgálata azonban kezdettől fogva — és ez a

kezdet messzire nyúlik, hiszen Erdei Ferenc 1934-ben lépett a makói hagymások szövetkezetének szolgálatába — összefüggött a *szövetkezetek*, és pedig elsősorban a *mezőgazdasági termelőszövetkezetek* társadalmi, gazdasági és politikai problémáinak kutatásával.

A szövetkezeti mozgalommal kapcsolatos írások természetesen telítettek politikai összefüggésekkel, hiszen Erdei Ferenc számára a szövetkezetet a parasztság gazdasági és politikai felemelkedése, az ország társadalmában, irányításában való aktív részvétele *eszközét* is jelentette. Szövetkezeti koncepciója természetesen az adott feltételek reális értékelésének megfele-

lően bontakozott ki. Részleteiben finomodott (esetenként tévedéseket is tartalmazott), de iránya, legalábbis 1948-tól kezdődően teljes világossággal annak a meggyőződésnek megfelelően alakult, amelyet az 1959-ben megjelent *Mezőgazdaság és szövetkezet* c. könyvének összefoglaló következtetéseiben a következőkben fogalmazott meg.

„... az új mezőgazdasági technika és a régi tulajdoni és üzemi viszonyok közötti ellentmondás kiéleződött, akuttá vált, noha a társadalmi fejlődés egyéb tényezői a régi üzemi viszonyok fennmaradása, illetőleg kiszélesedése irányában is hatottak (pl. a földreform).”

„A jelenkorban a fejlődés olyan fokra érkezett, amikor a mezőgazdaságban is a termelés koncentrációja, a gépi nagyiparhoz hasonló termelési viszonyok kialakulása vált a fő tendenciává. Ennek direkt útja a kapitalizmusban a tőkés nagyüzem, a szocializmusban pedig az állami szocialista nagygazdaság. (Ezek a tulajdon- és üzemformák világszertenövekvő tendenciát mutatnak, de napjainkban még nem terjednek ki a mezőgazdaság zömére.)” „A mezőgazdaságban történetileg kialakult tulajdoni és üzemi viszonyok következtében — a földtulajdon monopóliuma és a termelés technikai elmaradottsága, illetőleg nagyarányú fejlődése elle-

nére is megmaradó egyes sajátosságai folytán — a termelési koncentrációnak a gépi nagyiparhoz hasonló direkt útja sem a kapitalizmusban, sem a szocializmusban nem vált uralkodóvá. A termelés koncentrációja, a gépi nagytermelésnek megfelelő üzemi formák tehát *kerülő úton valósulnak meg. Ez a kerülő út a szövetkezet.*” „A szövetkezet önmagában véve olyan szervezeti forma, amely mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban, mind a mezőgazdaságban, mind az iparban, kereskedelemben, közlekedésben és banktevékenységben, mind a fogyasztásban a legkülönbözőbb társadalmi viszonyok között a legkülönbözőbb gazdasági

funkciók megszervezésének a formája lehet. A történeti fejlődésnek azonban kiemelkedő jelentősége van a mezőgazdaságban. A szövetkezetek szerepe lényegesen eltérő a kapitalizmusban és a szocializmusban, közös vonásuk azonban az, hogy mindkét rendszerben a kerülő út szervezeti formáját képviselik.”

„A tőkés rendszerben a mezőgazdasági szövetkezetek kereskedelmi típusa az a fő forma, amely a kisebb-nagyobb árutermelő gazdaságok felett, ezek trösztyszerű egységeként hoz létre részleges termelési koncentrációt. Ez a szervezeti forma a manufaktúra jellegű termelés modern mezőgazdaság-

rendszere, amely létrejön ipari, kereskedelmi és bankvállalatok tőkés szervezete formájában is, és kollektív kapitalista szövetkezeti formában is.”

„A tőkés fejlődésben a kereskedelmi szövetkezeti koncentráció a fő versenytársa, és egyben fékje is a tőkés nagyüzemi centralizációnak. Lehetséges alakulása a fejlődésnek, hogy a kereskedelmi szövetkezetek a manufaktúra jellegű termelés kereteit továbbfejlesztik, de fő irányként a tőkés nagyüzemi centralizáció kiterjedése és gyorsulása a törvényszerű. Akár direkt, akár kerülő úton halad azonban előre a mezőgazdaság fejlődése a kapitalizmusban, az életképtelen

kisgazdaságok fennmaradása mind időben, mind kiterjedésben egyre korlátozottabb, és azokat elsősorban a tőkés nagyüzemek, másodszorban szövetkezeti kapcsolatok formájában a termelés társadalmi jellegű szervezetei szorítják vissza.

„A szocialista átalakulásban a szövetkezeti kerülő út gyökerében más jellegű. A szocialista átszervezés lényege az, hogy — részben a kereskedelmi, beszerző-értékesítő szövetkezetek, és a különböző munkák szövetkezeti megszervezésének a lépcsőin keresztül, részben közvetlenül — termelőszövetkezetek jönnek létre mint a kisgazdaságokat kollektív szocialista

nagyüzemben egyesítő nagygazdaságok. Tehát a mezőgazdaság szocialista átalakulása során a szövetkezetek a kereskedelmi szövetkezet és a termelőszövetkezet, a kisárutermelő kisgazdaság és a kollektív nagyüzem, a kistőkés gazdaság és a szocialista gazdálkodás közötti lépcsőket képezik.”

„A megvalósult szocializmus rendszerében a szövetkezet a kollektív nagytermelés egyik — kiterjedésében szélesebb — üzemi szervezete, és a kereskedelem — a mezőgazdasági ellátó-értékesítő árucseré — egyik szocialista szervezete. Mind a termelésben, mind a mezőgazdasági termékek értékesítésében és a mezőgazdasági áru-

szükséglet ellátásában a jelenkorban a szövetkezet a fő forma. Perspektívában azonban az állami szocialista és a szövetkezeti szocialista vállalati formák közelednek egymáshoz, és az egységes össznépi szocialista jelleg irányában fejlődnek.” (Erdei 1977, 360—362.)

A mezőgazdasági szövetkezetekről szóló könyvnek eme végkövetkeztetése két szempontból is figyelemreméltó. Mindenekelőtt azért, mert jóllehet — ahogyan maga is jelzi bevezetőben — a munka „gazdaságpolitikai céllal” készült, gazdaságpolitikai, politikai és agrárgazdaságtani következtetései alapos elemzésre, a problematikával egy életen keresztül történő

foglalkozásból adódó hatalmas ismeret- és tapasztalati anyagra épülnek. Figyelemreméltó azonban ez a mű abból a szempontból is, hogy lényegében igazolja: Erdei Ferenc szövetkezeti írásai — az első szövetkezetpolitikai cikkeitől kezdődően — alapvetően változatlan tendenciát tükröznek. Néhány korai idézet — ha a megfogalmazások korabeli kötöttségét másodrendűnek tekintjük és a szövegeket összevetjük 1959. évi könyvének idézett összefoglalásával — bizonyítja ezt. Lássuk őket sorjában és kommentár nélkül: „A magyar szövetkezeti mozgalomnak és minden szövetkezeti mozgalomnak a keletkezésében és a belső megerősödésé-

ben csakis a liberális polgári és szindikalista-szolidarista szövetkezet lehet az ideálja. Eleven csoporttudat, autonóm vezetés és spontán társulási szándék nélkül nem fogamzik szövetkezet, s ezeknek az elsorvadása esetén visszafejlődik, ha mégoly erős és hatalmas is volt. Viszont a szövetkezeti mozgalom későbbi szakában, amikor a társadalom elérkezik a gazdaságsszervezés általánosságához, akkor már nem lehet tekintettel akár a szövetkezetbe tömörült csoportok, akár a szövetkezetektől tartózkodó egyének széthúzó tudatára. Ezen a ponton kötelező szervezetekké és általános érvényű gazdaságpolitikai szervekké kell válniuk a szövet-

keteknek, mert különben minden elért eredményük visszafejlődik. Ezen a fokon a szocialista-kommunista szövetkezetek adnak példát. Elméletileg lehet ez az egybeszervező hatalom akár az állam, akár egy gazdasági autonómia, gyakorlati érvényesülése azonban azon fordul meg, hogy mennyire tudja magába ömlesztzeni és programmá kristályosítani a szövetkezetekben élő tudatot és törekvéseket." „Bennem is tanyát ütött az általános szövetkezeti gazdasági rend eszméje, s akármi-lyen messze is estem ezzel a makói hagymásoktól, foglalkoztatott és lelkesített. Az nem győzött meg, hogy ha már kényszerszervezet,

akkor már nem lehet szövetkezet. Viszont a másik oldalon jól érzem, hogy csak kényszerrel, különösen egy *idegen hatalom kényszerével szövetkezetet csinálni valóban nem lehet*. Kialakult ellenben az a meggyőződés, hogy kezdeni bizonyára a szabadság és az önkéntes társulás levegőjében lehet a szövetkezeti mozgalmat, azonban, ha egyszer már megvannak a szövetkezeti rend pillérei és példái, akkor kényszersegítséggel is általánossá lehet tenni ezt a rendszert, értve itt a kényszer alatt az államhatalom akármilyen eszközzel való beavatkozását, föltéve, ha ez az államhatalom nem idegen akaratot képvisel a szövetkezeteket

formáló dolgozókkal szemben.” (Erdei 1979, I. 55., 94—95.)

Mindezek és más itt nem idézett elvek és gondolatok kristályosodtak ki Erdei Ferencnek 1948. február 11-én a Fórum Klubban tartott *A magyar szövetkezeti mozgalom új útjai* c. előadásában. Ebben az előadásban a Nemzeti Parasztpárt szövetkezeti politikáját fogalmazta meg. Az előadás azonban nem csupán politikai tisztánlátását tükrözi, hanem addigi, a szövetkezetre vonatkozó tudományos vizsgálódásainak politikai cselekvési programmá való kitűnő átfordítására is példa. Ma már elmondhatjuk, hogy Erdei Ferenc szövetkezeti programjának meg-

valósítása (amely végeredményt illetően napjainkig lényegében megtörtént) a mezőgazdaság kollektivizálása menetében is sok politikai és gazdasági feszültségtől, veszteségtől óvta volna meg a magyar társadalmat. Csak egyetlen momentumra utalok: a háztáji gazdaság jelentőségének és súlyának felismerése — amely Erdei Ferencnek az ötvenes évek első felében megfogalmazott álláspontjában is tükröződik — ma már általánosan ismert módon — nem csupán az „átmenet megkönnyítése-ként” értékelhető, hanem a nagyüzemi gazdálkodással való kombinációjával jelentős szerepe van a magyar mezőgazdaságnak száza-

dunk hetvenes éveitől kezdődött gyors fellendülésében is.

A szövetkezeti mozgalom hazai alapkoncepciójának kimunkálása mellett írásai más szempontból is tanulságosak. A szövetkezetek tagsági viszonya, a jövedelemelosztás, a vezetés, a munkaszervezés problémáinak vizsgálata mindig konkrét elemzéseken alapul, ahogyan értő tudós szemmel közelítette meg egy-egy meglátogatott termelőszövetkezet helyi, konkrét problémáit is.

IV.

Ha a politikai — és hozzátehetjük: politikatudományi — elem minduntalan tetten érhető Erdei Ferenc

szövetkezeti írásaiban, még inkább így van ez a *társadalom egészének irányításával, közigazgatásával összefüggő, kifejezetten politikatudományi vizsgálataiban.*

Ezek a vizsgálatok és eredményei szervesen beépültek már azon kutatásaiba is, amelyekről szoltunk. Különösen a településkutatás és a településfejlesztés elválaszthatatlan a településpolitikai megfontolásoktól, de még a két világháború közötti magyar társadalomról írott nagy tanulmányában is tükröződnek olyan, a politikai szociológia vagy tágabban a politikatudomány területére tartozó elemzések, amelyek a ma kibontakozó politikatudományi kutatások számára —

Bibó István és Németh László írásai mellett — alapozó jellegűeknek tekinthetők.

Utaltam már a magyar állami irányítás és a közigazgatás sajátosságairól adott megállapítására. Érdemes idézni is, legalább egyes részleteit: „A bürokrácia, ahogy szó szerint is a hivatal uralmát jelenti, úgy a valóságban is mindig a hivatal beavatkozását valósítja meg az egyének életében, ezért mindig lehet panasz ellene. Ennek a korszaknak a bürokráciája azonban nemcsak hatalmasan beavatkozó bürokrácia volt, hanem nehézkés és kis teljesítőképességű igazgatás is egyúttal. Tehát kiterjedt ugyan a közösség életének

minden területére, azonban céltudatos és sikeres beavatkozással nagyon kevés kérdést oldott meg. Éppen ezért állott elő minden politikai vonatkozástól függetlenül is az a probléma, hogy a közigazgatást szakszerűsíteni, racionalizálni kell."

„Az állam által ellátandó közfeladatok valóban olyan mértékben kiterjedtek, és az igazgatási szervezet olyan mértékben megnőtt, hogy a konzervatív igazgatási módszerekkel nem is lehetett sikeres a működés. Az állam hatalmas cselekvő szervezetté vált, amelynek a társadalmi élet minden területén szakfeladatokat kellett megoldani. Hozzá is nyúlt mind-

ezekhez a feladatokhoz a korszak közigazgatása azonban ugyanazokkal a módszerekkel és szervekkel, amelyek a régebbi fejlődésben alakultak ki. Tehát kiterjedt az állam az új feladatok felé, de a régi minőségében. A jogállam természetére szerint a jogszabályok végtelen szövevényét teremtette meg, amelyeket jó részükben nemcsak végrehajtani, de áttekinteni sem lehetett, a konzervatív társadalom természetére szerint pedig olyan társadalmi erők működtek ennek a közigazgatásnak a keretei között, amelyek nem igazgatási, hanem uralmi szakszerűséget érvényesítettek. Ez pedig azon fölülr, hogy társadalmilag a konzervatív erők

uralmát valóstotta meg, avval a következménnyel járt, hogy a közigazgatás eredményt sem tudott elérni.”

„Az államszervezet tehát egy elvonatkozott felsőséges uralmi szervezetté épült ki a modern fejlődésben, illetve az újabb alakulásban is megőrizte ebbeli természetét. A két háború közti korszakban is a konzervatív nemzeti társadalom úri-jogászi módszereivel kormányozta-igazgatta az alsó társadalmat, s e természetének a következménye egyformán megnyilatkozott egy erős kezű politikai uralomban s a modern állami feladatok mérsékelt eredményeségű ellátásában. Megnyilatkozott

azonban abban is, hogy a szükség-helyzetek és a koreszmék rendkívül erős próbái között is nagyjában megőrizte konzervatív természetét, tehát nem alakult át totális állammá. Szóval megmaradt alkotmányos-konzervatív állam-szervezetnek, s éppen csak annyit engedett a kényszerhelyzetek és a koreszmék befolyásának, amennyit maga a történelmi nemzeti társadalm szerkezet változott ezekre a hatásokra. Végeredményben tehát ebben a korszakban is éppen úgy a konzervatív nemzeti társadalom szervezete maradt az állam, mint a megelőző korszakokban, és ekkor sem avval szemben, hanem avval együtt alakult.”

„Az államfejlődés ilyen társadalmi útja azt jelentette, hogy az államélet szerepei éppen úgy megmaradtak úri pályáknak, mint a korábbi fejlődésben. Tehát az államkormányzás és -igazgatás hivatalnokrétege ebben a korszakban sem alakult át szakszerű polgári hivatalnokosztállyá, hanem továbbra is úri középosztály maradt.”

„A modern államfejlődés az állam hatalmi feladatain túl is kiterjedt a társadalom életére, és szinte az élet minden területén kiépítette igazgatási tevékenységét. Tehát a közlekedés ügyeiben, a gazdasági élet egész kiterjedésében, a nevelésben és a szellemi életben éppen úgy, mint az egészségügy és az

általános társadalompolitikai területén egyformán állami tevékenységet szervezett meg. S nemcsak igazgatási szerepet alakított ki ezeken a területeken, hanem nagyon sok helyt az egész tevékenységet állami feladattá tette. A két háború közti korszakban különösen hatalmas volt ez a kiterjedés, és főképp a gazdasági élet területére irányult rendkívüli mértékben. Ez azonban sem módszerbeli, sem szerkezeti változást nem idézett elő az államéletben, mert ez is ugyanolyan társadalomszerkezetben ment végbe, mint az állami tevékenység korábbi kiterjedései. Tehát ahogy korábban a közlekedésügyet vagy az iskolákat és a

gazdasági élet felügyeletét és igazgatását szervezte meg az állam a hatalmi tevékenységében kialakult módszerekkel, úgy ebben a korszakban is lényegében ugyanezeket a módszereket és ugyanezt a szervezetet alkalmazta a gazdasági élet, az egészségügy és a tevékenyebb társadalompolitika területein. Az új területek tehát alig módosítottak valamit az államéleten, s nem az történt, hogy az új tevékenységi területek bevonásával új társadalmalelemek kapcsolódtak volna az igazgatásba és az egész állami tevékenységbe a maguk tárgyilagos módszereivel és szakszerűségével, hanem ellenkezőleg: a korábbi államéletben kifejlődött

szervezet és módszer vonta a magá hatáskörébe az új területeket. Szóval ezekre a területekre is a történelmi nemzeti társadalom terjeszkedett ki úri középosztályával és rendkívül kifejlett uralmi szakszerűségével.”

„Ha azt nézzük, hogy a rendkívül változatos viszonyok között is biztosan megálló történelmi államszervezet milyen eredményességgel működött a korszak megváltozott és kiélesedett viszonyai között, akkor különböző értékű teljesítményeket állapíthatunk meg. Azokon a területeken, ahol az államélet hatalmi szempontjai a döntők, ott százszázalékos eredményességgel fejtette ki működését

a magyar államszervezet. Rendkívül súlyos körülmények között vitt véghez egy olyan konszolidációt, amely nemcsak a háború és a forradalmak hatásait tüntette el, hanem a megcsonkított országban is újra tudta építeni a történelmi országterülethez szabott történelmi Magyarországot. Hasonló kormányzati teljesítményt nyújtott akkor, amikor a válság után a rendkívül erős ellenkező hatások között meg tudta tartani a magyar alkotmányosság folytonosságát, a jogszerűség érvényét és az ország függetlenségét. S mindezt nem politikai lágelmék munkájával, hanem az államélet és történelmi nemzeti társadalom széles körű

és tradicionálisan kiművelt kormányzási kultúrájával, és nem utolsósorban a magyar államszervezet és az alkotmányosság intézményeivel. Nem korszakalkotó politikai nagyságok által működött így a kormányzás, hanem az államvezető egyéniségek kitűnően képzett és egy hosszú történelmi gyakorlatban iskolázódott egész gárdája, sőt egész osztálya által.”

„Hasonló teljesítményekkel dicsekedhet a korszak államélete az államhatalom alsóbb tevékenységi területein, a rendészetben és az igazságszolgáltatásban. A magyar csendőrség és a rendőrség olyan tökéletesen szakszerű intézmények-

ké fejlődtek, amelyek az államrend biztonságának a legmagasabb fokát biztosítják.”

„A másik oldalon azokon a területeken produkált kiváló teljesítményeket a magyar államszervezet, amelyeken egyáltalán nem érvényesültek hatalmi mozzanatok. A modern élet adminisztrációjához szükséges nyilvántartások és összeírások éppen olyan példaszerűek Magyarországon, mint a közlekedés állami intézményeinek, a vasútnak és a postának a működése. Nem mondható el azonban ugyanaz a modern élet adminisztrálásának azokról a területeiről, amelyeken egyformán érvényesülnek hatalmi mozzanatok és a tárgyi szak-

szerűség. Ezekben a viszonyokban, szóval nagyjában a közigazgatás egész területén, már lényegesen kisebb értékű a korszak államszervezetének a teljesítménye. S ugyanaz áll az iskolázásnak és a szakképzésnek azokra a területeire is, amelyek nem tisztán szakképzést nyújtanak, hanem a nevelés által világnézeti elemeket is érvényre juttatnak. A hatalmi-politikai, illetve a világnézeti és a tárgyi szakszerűségi elemek aránytalanul egyesülnek ezekben a tevékenységi ágakban, és mindenütt a politikai elemek túlsúlyával. Ennek pedig az a következménye, hogy a szakszerűség alárendelődik a hatalmi-politikai szempontoknak, és nem engedi

szabad és tárgyilagos kifejlődését.”
(Erdei 1980, 305—307., 309.)

Az idézett tanulmány egészének alapján megállapítható, hogy Erdei Ferenc politikatudományi eredményei két irányban bontakoztak ki. Mindenekelőtt a magyar politikai kultúra egyes vonásait foglalta össze, éspedig nem csupán az állami tevékenység sajátosságaiban tükröződve, hanem az egyes társadalmi osztályok és rétegek politikai magatartásában is. Ezzel a politikai kultúrával függ azután össze egy olyan további probléma, amely — az idézett szövegrészek tanúsága szerint is, de későbbi munkásságában is megjelenve — szinte élete végéig foglalkoztatta: *a szakszerű-*

ség és a politikai elem, vagy ahogyan később megfogalmazta, a szakszerűség és a demokrácia viszonya.

A szakszerűség háttérbe szorítása a politikai elem mögött ugyan nem csupán a magyar társadalomfejlődés sajátossága, hiszen jellemző minden a fejlődésben megkésett, periférián vagy félperiférián élő társadalomra, mégis a magyar társadalomban két tényező folytán is különösen problematikussá fejlődött. E specifikus fejlődés egyik tényezője a középbirtokosság (gentry) elszegényesedése és a hivatalokba való áramlása. Ez az úri-birtokos hivatalnokréteg — különösen a megyei hivatalnokság (amely azonban az állami hivatal-

nok számára is magatartási mintát adott) — elsősorban *hatalmi* elemként jelent meg a társadalomban. E réteg által hordozott hatalmi elem egy irányban öltött szakszerű formát, a politikai szakszerűség jogászai változatában. A második tényező részben ezzel összefüggően jelentkezett a második világháború utáni társadalomépítés — különösen a szocialista fejlődés — menetében. Ekkor ugyanis a korábbi „középosztály” és a hatalom összefonódása, nemkülönben a jogászai elem hatalmi elemmé történt általánosítása folytán igazolhatónak tűnt a hivatalnokság (amely időközben már jelentősen telítődött szakszerűséggel is) lecserélése, és

új vezetői-értelmiségi réteg kialakítása. Ebben a folyamatban, különösen súlyosan az első évtizedekben az állami, majd a gazdasági irányítás vezetői, később középszintű pozíciói betöltésében kizárólag a politikai elem hatott közre, a szakszerűség úgyszólván teljes háttérbe szorulásával, vagy „kvázi” szakszerűséggel való helyettesítéssel. Ezzel a magyar társadalom modernizációjának folyamatából hosszabb átmenetre kiiktatódott a szakszerűség, sőt máig káros hatásokkal a szaktudás becsülete. Meglehetősen egyedülálló jelenség ez a modernizáció útját járó, tehát a szaktudást különösen igénylő országokban. (Néhány szocia-

lista ország fejlődésének hasonló időszakában találunk hasonló példákat.)

A probléma magyarországi súlyát jellemzi, hogy Erdei Ferenc, nem utalva vissza ugyan korábbi kutatásaira, a feltárt összefüggésekre (annál is kevésbé tehette ezt meg, mert kéziratát, amelyből fentebb idéztünk, elveszettnek hitte), 1967-ben újra megfogalmazta, és pedig a megváltozott viszonyoknak megfelelően. Erről szóló tanulmányában — *Szakszerűség és demokrácia* — a két elem összekapcsolódásának és az összekapcsolódást nehezítő harmadik elem: a bürokrácia problematikájának szentelt különös figyelmet. Következ-

tetése szerint a magyar társadalom legújabb fejlődési folyamatai, különösen a gazdaságirányítás reformjának bevezetésével kedvező feltételeket biztosítanak a szakszerűség és a demokrácia formájában jelentkező politikai elem összekapcsolódására. „Mégpedig úgy — írta —, hogy egyszerre növeljük a szakszerűséget is, és fejlesztjük a szakapparátus demokratikus ellenőrzésének, befolyásoltságának módszereit is. Nincs más reális útja a bürokrácia leküzdésének, ezt egyértelműen bizonyítják a történeti tapasztalatok.” (Erdi 1977, 439.)

Ez a megállapítás meglehetősen általánosnak tűnhet ugyan, de megfogalmazása — amely ismét

konkrét elemzéseken alapult, mint Erdei Ferenc más munkái is — az adott időszakban lehetőséget adott a problémát érintő kutatások kibontakozásának, amelyek napjainkra a magyar politikatudomány jelentős eredményeit is produkálták.

Nagyon hézagos lenne azonban az Erdei Ferenc politikatudományi munkásságáról adott kép, ha nem utalnánk a közigazgatással kapcsolatos kutatásaira. Említettem már, hogy a településszociológiai munkássága sajátos közigazgatási koncepciót is megalapozott: egy központi település (város vagy fejlettebb falu) és a környezetében, vele gazdasági-közlekedési szer-

vességekben élő kisebb települések *igazgatási* jellegű összekapcsolását. A városok és vonzáskörzetük együttes igazgatásának koncepciója gyakorlatilag 1938-tól kezdődően, utolsó, még életében megjelent könyvéig, a *Város és vidéke* érzékeltes képéig — „a városok és községek csillagrendszere” — alapjaiban nem változott. Konkrét javaslatként 1946-ban látott napvilágot, mint a Nemzeti Parasztpártnak a magyar közigazgatás reformjára készített elgondolása. Ennek az elgondolásnak volt azonban egy másik, kevésbé említett sarkpontja is: a *helyi önkormányzat* fontossága. Olyan kérdés ez, amely — különösen Erdei Ferenc tapasztalatokat

is összegző megfogalmazásában — egyaránt áll a közigazgatás-tudomány és a gyakorlati közigazgatási reformtevékenység érdeklődésének központjában. „ . . . bonyolult probléma a központi kormányzat és a helyi önkormányzat viszonyának, illetőleg egyensúlyának a megtalálása az államigazgatás hierarchikus rendszerében. A demokratikus centralizmus szocialista elve és a helyi tanácsok rendszere elméletileg következetes megoldást képvisel. Húszéves tapasztalatunk alapján azonban fel kellett ismernünk, hogy a gyakorlat e rendszer működése során számos súlyos problémát vet fel. Ezek egyik forrása az, hogy ugyanaz a választott szerv

— a tanács végrehajtó bizottsága — egyben az önkormányzat megvalósítója is, a központi kormányzat végrehajtó szerve is. A gyakorlati tapasztalatok arra mutatnak, hogy ez a kettősség mindkét irányban zavarokat, illetőleg fennakadásokat okoz. Elkerülhetetlennek látszik a demokratikus centralizmus elve alapján és a tanácsok rendszerében a központi kormányzat és a helyi önkormányzat szerveinek valamilyen szétválasztása és kooperációjuk, illetőleg normális ütközésük tisztább és pontosabb megszervezése. A korábbi időszakban a szakigazgatási szervek kettős — minisztériumi és helyi tanácsi — alárendeltsége ezt az ütközést-

egyeztetést félig-meddig megoldotta, azonban a gyakorlatban ez nem tudott konszolidálódni. A megoldás legbiztatóbb megközelítése nyilván az, hogy alapszinten — a városokban és a községekben — az önkormányzat messzemenő érvényesítése lehetséges és kívánatos, területi középszinten pedig a központi önkormányzat és a helyi önkormányzat koordinálását kell megoldani. Ez elképzelhető külön szervezetben is, közös szervezetben is, egyvonalas és megosztott alárendeltségben is, csak az nem bizonyult kielégítő megoldásnak, hogy a funkciók és a felelősség megosztása nélkül függjön ugyanaz a szerv a központi kormány-

zattól is, a helyi önkormányzati területektől is. Külön nehézsége a helyi önkormányzatnak, hogy nem lehet emeletes. Mert a többszinten egymásra épített önkormányzat csak felülről nézve az, alulról minden felsőbb önkormányzati szint központi szervként hat lefelé. A mai kétemeletes rendszerünkben a községek feletti járási és megyei szintű önkormányzat vajmi kevés önkormányzati önállóságot hagy meg a községeknek. Bizonyos tehát, hogy a szintek számának a csökkentése mindenképpen előnyös.” (Erdei 1977/b, 29—30.)

A közigazgatásra vonatkozó tudományos vizsgálódásait — külö-

nösen 1946-tól kezdődően — jelentősen befolyásolták az adott időszak politikai feltételei és következményei. Ám a legfontosabb két eleme — a város és vidék közigazgatásának szerves megteremtése, valamint a helyi önkormányzat kifejlesztése — mindvégig meghatározta tudományos és politikai tevékenységét. is.

Az Erdei Ferenc tudományos munkásságának „területeiről” adott — távolról sem teljes, nagyon is vázlatos — áttekintés mindenképpen igazolja a kiindulópontként megfogalmazott megállapítást: nevezetesen, hogy Erdei Ferenc valóban interdiszciplináris szem-

lélettel alkotó kutató volt. A tudomány több ágában is jelentős eredményeket ért el, ám munkásságát csak mesterségesen tagolhatjuk egyik vagy másik ágazat szerint, hiszen a többinek a szempontja is jelen volt kutatásaiban, mint ahogyan nem választható el ez a munkásság politikai tevékenységétől sem.

Erdei Ferenc hagymatermelő makói parasztszaládban született 1910. december 24-én. Ez a társadalmi háttér, amelyet maga rajzolt meg, s idéztük e könyv bevezetőjében is, egyszerre ismertette meg — vagy talán helyesebben mondva: egyszerre ültette belé — a közös paraszti világot, kultúrát, társadalmi helyzettudatot, és ugyanakkor — már a családon belül is — e társadalom belső konfliktusait. Kijutása ebből a világból — és egyúttal kötődése is hozzá — saját rendkívüli tehetségén kívül az apai tudatos-

ságnak köszönhető. Apja világos elgondolással nevelte úgy mindkét fiát (a fiatalabb fiú Erdei Sándor író, aki 1984-ben halt meg), hogy tanuljanak, de egyúttal állandó részvételükkel a paraszti munkában, e társadalom gondjaiban biztosítsa, hogy tudásukat saját szűkebb társadalmuk felemelkedésére fordítsák.

A makói gimnáziumi évek után a szegedi Ferencz József Egyetem Állam- és Jogtudományi Karára iratkozott be, ahol olyan — a két világháború között kivételesen modern szemléletűnek számító — professzor tanítványa lehetett, mint Horváth Barna, aki a jogbölcselet mellett szociológiai tudásanyagot

is adott, illetve Surányi Unger Tivadar, a közgazdaságtudomány tanára. Az egyetemi hallgató Erdei Ferenc 1931-ben a *Királyhegyes szociográfiája* c. írásával országos folyóiratban, a nagy tekintélyű Századunkban tűnt fel, s a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tagjaként folytatott társadalomkutató munkájában a kutatás máris összefonódott a politikai tevékenységgel. Ám nem az illúziókat kergető romantikus „falumentés” formájában, hanem a tudományosan megalapozott társadalomalakító törekvésekben.

Többen is elemezték már ezt a korszakát — l. az Erdei Sándor által írt életrajzot vagy Huszár Tibor

könyvét — most csak annyit kell még megjegyezni, hogy a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma és a körülötte csoportosuló idősebb és fiatalabb értelmiségiek (köztük különösen a Bibó család: id. Bibó István, a szegedi egyetemi könyvtár igazgatója és fia, a már akkor is elmélyülten gondolkodó politológus, ifjabb Bibó István) körében politikai és szakmai, a szociográfiát és szociológiát érintő vitáknak lehetett részese. Ezekben az években — miközben 1932-ben a fennálló társadalom elleni izgatásért a szegedi katonai börtönt is megjárta — formálódott ki tudományos és politikai karaktere. A harmincas évek első felében megismerkedett

Veres Péterrel, Féja Gézával, egy hónapos ausztriai gyalogtúráján a nyugati parasztság világába is betekinthesett. Visszatérve a makói hagymásszövetkezetben munkálkodott, majd ismét Nyugat-Európába, Németországba, Svájcba, Hollandiába utazott az ottani szövetkezetek tanulmányozására.

Messze többet jelentettek azonban ezek a nyugati utak, különösen az utóbbi. Öccséhez, Erdei Sándorhoz, de apjához és barátaihoz is írt levelei, naplói adnak számot belső világának alakulásáról, paraszti voltának az ellene való küzdelem is magában foglaló tudatosodásáról, a hazai állapotok elleni küzdelem szükségéről. Mint oly sok koráb-

ban „peregrináló” magyarban, őbenne is erősödött a szeretet a „csunyácska haza” iránt: a jobbítás, az átalakítás szükségességének eltökéltségével. Lenin parasztságról, szövetkezetről szóló írásai pedig — amelyekkel 1936-ban Berlinben ismerkedett meg — az utat is jelezték, az elmaradottságból való kitörés kelet-európai lehetőségét.

Visszatérését követően a makói helyi politikai küzdelmekbe kapcsolódott be, és főleg a szövetkezeti mozgalomról írt cikkeivel ismét országos szinten, a Válasz hasábjain megjelenve egyike lett azoknak a fiataloknak, akik körül a népi frói mozgalom kikristályosodott. Je-

lentős szerepe volt a Márciusi Front kialakulásában. Részint akkor még nem publikált, részint már megjelent írásai jelzik azonban szociográfiai-szociológiai munkásságának erősödését, elmélyülését. 1937-ben két kiadásban is megjelent a *Futóhomok* a Magyarország felfedezése c. sorozatban, 1938-ban pedig már a *Parasztok* is napvilágot látott. Innen szinte megszakítatlan publikációinak sora: település-szociológiai könyveivel, 1942-ben pedig *A magyar paraszttársadalom*-mal már mint a magyar szociológia legmagasabb színvonalú művelőjeként mutatkozik meg. 1939 magánéletében is forduló. Ekkor lépett — rövid életű első után — másodszor

is házasságra: Majláth Jolán történész lett a felesége, akitől később két gyermeke, András és Sára is született. S ekkor hagyta el — a makói hagymásszövetkezetben folytatott, végül kudarccal járó politikai küzdelmek után — szülővárosát. Apjával, aki már korábban Szigetszentmiklósról költözött és öccsével együtt mezőgazdasági munkát folytatott, s ha kapcsolatai Makóval nem is szakadtak meg, tevékenysége — kutatói, frói és politikai munkássága — egyre inkább országos méretűvé vált. Az 1939-ben Makón megalapított Nemzeti Parasztpárt egyik vezetőjeként, a párt lapjának, a Szabad Szónak állandó munkatársaként

a kibontakozó népfrempolitika harcos egyénisége lett. Kapcsolatba került a baloldali pártokkal és reprezentánsaikkal, köztük az MKP fiatal értelmiségi tagjaival. Móricz Zsigmond lapjába, a Kelet Népebe dolgozott, vitázott a Győrffy Kollégiumban, segítette népfőiskolájának munkáját és közben tovább folytatta tudományos kutatásait.

Tudományos és politikai érésének egyik jelentős momentum a Magyar Élet Könyvbarátainak Társasága (Püski Sándor) és a Soli Deo Gloria református diákszövetség által 1943 augusztusában Szárszón rendezett konferencián tartott előadása. Ennek az előadásnak „vona-

la” és természetesen későbbi politikai tevékenysége már egyenesen vezetett odáig, hogy 1944 októberében öccsével, Erdei Sándorral együtt a Magyar Front megbízásából átment a frontvonalon, és előbb Makón, majd Szegeden mint vezető politikus kapcsolódott be az új Magyarország megteremtésének munkálataiba.

Mint parasztpárti politikus a Délmagyarország felelős szerkesztőjeként kezdte a munkát, s közben részt vett az ideiglenes nemzeti gyűlés előkészítésében, a földreform tervezésében.

1944. december 22-én az ideiglenes kormány belügyminisztere lett s most már, mint a Nemzeti

Parasztpárt egyik legfelsőbb vezetője, a földreform munkálatait is irányította. 1945 novemberétől néhány évre elhagyta a kormányt, s előbb a Nemzeti Parasztpárt alelnökeként, majd főtítkáráként, 1948. szeptember 9-től pedig állam-miniszterként vett részt a koalíciós idők politikai küzdelmeiben, egészen addig, míg az 1949. február havában megalapított Magyar Függetlenségi Népfront létrejöttével a Nemzeti Parasztpárt is megszűnt. Ugyanezen év júniusában mint földművelésügyi miniszter folytatta kormányzati munkásságát. 1956-ig volt igazságügyi miniszter, és pedig 1953—54-ben, amidőn elindult a korábbi idők törvényte-

icenségeinek felülvizsgálata, majd ísmét földművelésügyi miniszter, illetőleg miniszterelnök-helyettes lett. 1956. november negyedikét még mindig kormányzati funkcióban s mint a szovjet csapatok parancsnokságával tárgyaló kormánydelegáció vezetője érte meg. Így került rövid időre letartóztatásba is. Ekkor és a konszolidáció időszakában — saját vallomása szerint — átgondolta politikai pályafutását, s „úgy látta, hogy ezután az ismeretek folytonos kiegészítésével, ellenőrzésével és rendszerezésével szolgálhat legtöbbet a közösgnek . . . Ahogy a mezőgazdaság szocialista átszervezésének kezdetén belső kénysztől hajtva vállalta a

politikai funkciót, úgy most hasonló indítékok készítették a tudományos munkára”. (Erdei 1974, 653.)

Erdei Ferencet a Magyar Tudományos Akadémia 1948-ban levelező tagjává, majd 1957-ben rendes tagjává választotta. 1957 januárjában a Mezőgazdasági Üzemtani Intézet igazgatója, amelyből később a ma is működő Agrárgazdasági Kutató Intézetet fejlesztette ki. Agrárgazdasági kutatómunkája végzése, új kutatói nemzedék felnevelése és munkájuk irányítása mellett 1957 decemberétől 1964 márciusáig a Magyar Tudományos Akadémia főtitkáraként is tevékenykedett. 1964-ben a népfrontmozgalom fejlesztésében

látott az országot is mozgósító és a demokrácia fejlődését is elősegítő politikai erőt, és így lett 1970 márciusáig a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkára. Ebben az időszakban sem hagyta azonban abba tudományos és tudományirányító munkáját. Az agrárgazdasági és szövetkezeti kutatómunka mellett a szervezéstudományok fejlesztésére is vállalkozott, és jelentős szerepet töltött be a szociológia hazai elfogadtatásában és fejlesztésében. Sokféle elfoglaltsága mellett — mint az MTA Szociológiai Bizottságának elnöke — odaadón segítette a szociológiai kutatások fellendülését, elméleti problémáinak megoldását.

1970-ben a Magyar Tudományos Akadémia új arculatát kialakító reformmunkálatait irányította és lett ennek az Akadémiának első főtitkára. Sajnos rendkívül rövid időt töltöhetett el ebben a funkcióban: 1971. május 11-én meghalt. Akadémiai munkája e rövid idő alatt is óriási jelentőségű volt: nem csupán szervezeti tevékenysége folytán, hanem olyan tudománypolitikai elveket is megfogalmazott, amelyek máig hatóan is segítik a társadalomtudományok hazai felvirágzását. A magyar társadalom és a magyar tudomány sokat köszönhet Erdei Ferencnek, de a legtöbb okuk az emléke előtti tisztelgésre talán éppen a társadalomkutatóknak van.

HIVATKOZOTT IRODALOM*

- BEREND T. IVÁN – RÁNKI GYÖRGY (Szerk.): Gazdasági elmaradottság. Kiutak és kudarok a XIX. századi Európában. Bp., 1979.
- BIBÓ ISTVÁN: Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. in: Társadalomtudomány 1940. XX. évf. 509.
- BIBÓ ISTVÁN: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Bp., 1946.
- BIBÓ ISTVÁN: Összegyűjtött művei. I. Bern, 1981.
- BOLGÁR ELEK: Entwicklung und Literatur der Soziologie in Ungarn. in: Monatsschrift für Soziologie. 1909. Mai.
- CSALOG ZSOLT: Életforma és tudat a 20. századi magyar tanyavilágban. In: Pölsöske. – Szabad 1980.

*Erdi Ferenc munkáit, amennyiben Összegyűjtött művei között megjelentek, ebből a sorozatból idéztem.

DEUTSCH, KARL: Social and Political Convergence. In Industrializing Countries. Some Concepts and the Evidence in: Social Science and the New Societies. (Ed. by. N. Hammond) Michigan State University 1973.

ENYEDI GYÖRGY: Erdei Ferenc. Gazdálkodás 1960/1.

ENYEDI GYÖRGY: Földrajz és társadalom. Bp., 1983.

ERDEI FERENC: Parasztok. Bp., 1973.

ERDEI FERENC: Emberül élni. Bp., 1974.

ERDEI FERENC: Magyar város. Bp., 1974/a.

ERDEI FERENC: Magyar falu. Bp., 1974/b.

ERDEI FERENC: Agrárgazdasági tanulmányok I–III. Bp., 1976.

ERDEI FERENC: Mezőgazdaság és szövetkezet. Bp., 1977.

ERDEI FERENC: Településpolitikai, közigazgatás, urbanizáció. Bp., 1977/a.

ERDEI FERENC: Város és vidék. Bp., 1977/b.

ERDEI FERENC: Művekkel élő társadalom. Bp., 1978.

ERDEI FERENC: Szövetkezeti írások. 1–2. Bp., 1979.

ERDEI FERENC: A magyar társadalomról. Bp., 1980.

ERDEI FERENC: Tudománypolitikai, kutatásirányítási és szervezéstudományi tanulmányok. Bp., 1980/a.

ERDEI FERENC: Történelem és társadalomkutatás. Bp., 1984.

FEKETE FERENC: Utószó Erdei Ferenc agrárgazdaságtani tanulmányaihoz. In: Erdei, 1976.

GREZSA FERENC: A történelem vonzásában. In: Alföld 1980/12.

GREZSA FERENC: Németh László vásárhelyi korszaka. Budapest, 1979.

GOMBÁR CSABA: Az államférfi Erdei Ferenc. In: Tiszatáj, 1980. Nov. 12.

GOULDNER, ALVIN: The Coming Crisis of Western Sociology. London, 1971.

HANÁK PÉTER (Szerk.): Magyarország története. Bp., 1978.

HUSZÁR TIBOR: Történelem és szociológia. Bp., 1979.

ILLYÉS GYULA: Puszták népe. Bp., 1936.

JÁSZI OSZKÁR: Tíz év. In: Huszadik Század 1910. I.

JÁSZI OSZKÁR: A Habsburg Monarchia felbomlása. Bp., 1983.

JÓCSIK LAJOS: Egy műfaj születése és pusztulása. In: Nyugat 1940/11.

KIRÁLY ISTVÁN: Eszmei problémák Németh László műveiben 1945 előtt. I–II. In: Kortárs 1982/7–8.

KIRÁLY ISTVÁN: Válaszok és választások. In: Élet és Irodalom 1984. szept. 21.

KOVÁCS IMRE: A némaforradalom. Bp., 1937.

KULCSÁR KÁLMÁN: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp., 1966, 1972.

KULCSÁR KÁLMÁN: A jogszociológia alapjai. Bp., 1976.

KULCSÁR KÁLMÁN: A mai magyar társadalom. Bp., 1980, 1982.

KULCSÁR KÁLMÁN: A modernizáció és a magyar társadalom. Bp., 1986.

KULCSÁR KÁLMÁN: Politikai és jogszociológia Bp., 1987.

KULCSÁR KÁLMÁN: A politikai kultúra. In: Társadalomkutatás 1987/1. sz. 1987/a.

KULCSÁR KÁLMÁN: A modernizáció és a reform. In: Valóság 1987/10. 1987/b.

KULCSÁR KÁLMÁN: A populista modernizáció. In: Társadalomkutatás 1988/1.

LACKÓ MIKLÓS: Válságok – választások. Bp., 1975.

LACKÓ MIKLÓS: Szerep és mű. Bp., 1981.

LITVÁN GYÖRGY – SZÜCS LÁSZLÓ: A szociológia első magyar műhelye. Bp., 1973.

LETTRICH EDIT: Faluhálózatunk fő vonásai. In: Vágvölgyi 1982.

MAKKAI LÁSZLÓ: Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában. In: Történelmi Szemle 1976/1–2.

MÁRKUS ISTVÁN: Az utóparasztság arcképehez. In: Szociológia 1973/1.

MOORE, W. E.: Modernization as Rationalization: Process and Restraints. In: Essays on Economic Development and Cultural Change. In honor of Bert F. Hoselitz (Ed. by M. Nash) Chicago, 1977.

NÉMEDI DÉNES: A „polgárosodás” a népi szociográfiában. In: Szociológia. 1978/3.

NÉMEDI DÉNES: A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében. In: Szociológia 1978/4.

NÉMEDI DÉNES: A népi szociográfia 1930–1938. Bp., 1985.

NÉMETH LÁSZLÓ: A minőség forradalma. Bp., 1940.

NÉMETH LÁSZLÓ: Előadás. In: Szárszó, Bp., 1943.

NÉMETH LÁSZLÓ: Két nemzedék. Bp., 1970.

NÉMETH LÁSZLÓ: Megmentett gondolatok. Bp., 1975.

NÉMETH LÁSZLÓ: Utolsó széttekintés. Bp., 1980.

PAPP ZSOLT: Bibó István — Társadalomelemzés és politika. In: Kritika 1980/11.

PÁL JÓZSEF: Mezőgazdaságunk 1951 őszén. In: Valóság 1985/8.

PÖLÖSKÉI FERENC—SZABAD GYÖRGY (Szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Bp., 1980.

RÁNKI GYÖRGY (Szerk.): Magyarország története. 1918—1919, 1919—1945. Bp., 1976.

SINKOVICS ISTVÁN: A magyar falu, magyar parasztság. In: Magyar Szemle 1941.

Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata. Bp., 1943.

Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Bp., 1983.

SZÜCS JENŐ: Vázlat Európa három történeti régiójáról. In: Történelmi Szemle 1981/3.

SZABÓ ZOLTÁN: Cifra nyomorúság. Bp. é. n.

SZABÓ ZOLTÁN: A tardi helyzet. Bp., é. n.

VAS ISTVÁN: Miért vijjog a saskeselyű. Bp., 1981.

VÁGVÖLGYI ANDRÁS (szerk.): A falu a mai magyar társadalomban. Bp., 1982.

BIBLIOGRÁFIA

ERDEI FERENC MŰVEI

Könyvek

- A makói parasztság társadalomrajza.* Csanád vármegye közönsége. Makó 1934. 60 p. Csanádvármegyei Könyvtár 26. (Össze-
gyűjtött Művei: A magyar társadalomról.
Akadémiai Kiadó 1980. 11 – 69.)
- A Duna-Tiszaköz földje és népe.* Athenaeum
1937. 242 p. Magyarország felfedezése.
Első és második kiadás. — Futóhomok.
A Duna–Tisza köze. Gondolat Kiadó
1957. 279 p. Magyar Világ. Harmadik
kiadás. (Össze-
gyűjtött Művei: Futóho-
mok. Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó
1977. 279 p.)
- Parasztok.* Athenaeum 1938. 219 p. (Össze-
gyűjtött Művei: Parasztok. Hasonmás
kiadás. Akadémiai Kiadó 1973. 235 p.)
- Magyar város.* Athenaeum 1939. 246 p. (Ös-
szegyűjtött Művei: Magyar város. Hason-
más kiadás. Akadémiai Kiadó 1974. 444 p.)
- Magyar falu.* Athenaeum 1940. 238 p. (Ös-
szegyűjtött Művei: Magyar falu. Hason-

- más kiadás. Akadémiai Kiadó 1974.
246 p.).
- Magyar tanyák.* Athenaeum 1942. 260 p.
(Össze-
gyűjtött Művei: Magyar tanyák.
Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó 1976.
271 p.)
- A magyar paraszttársadalom.* Franklin Tár-
sulat 1942. 170 p. Magyarságismeret V.
(Össze-
gyűjtött Művei: A magyar társa-
dalomról. Akadémiai Kiadó 1980. 83 –
252.)
- A mezőgazdasági és a szövetkezeti fejlődés kér-
dései.* Akadémiai Kiadó 1959. 382 p.
(Össze-
gyűjtött Művei: Mezőgazdaság
és szövetkezet. Hasonmás kiadás. Akadé-
miai Kiadó 1977. 382 p.)
- Mezőgazdaság helye a nap alatt.* Akadémiai
Kiadó 1967. 135 p. Korunk tudománya.
- Város és vidéke.* Szépirodalmi Könyvkiadó
1971. 444 p. Magyarország felfedezése.
(Össze-
gyűjtött Művei: Város és vidéke.
Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó. 1977.
444 p.)
- Makó társadalomrajza.* Makó, 1982. 95 p.
A Makói Múzeum Füzetei 27. (Össze-
gyűjtött Művei: Történelem és társada-

lomkutatás. Akadémiai Kiadó 1984.
347–436.)

Összeűjtött Művei

Hasonmás kiadások

Paraszrok. Akadémiai Kiadó 1973. 235 p.
Magyar falu. Akadémiai Kiadó 1974. 246 p.
Magyar város. Akadémiai Kiadó 1974. 255 p.
Magyar tanyák. Akadémiai Kiadó 1976.
271 p.
Mezőgazdaság és szövetkezet. Akadémiai
Kiadó 1977 382. p.
Város és vidéke. Akadémiai Kiadó 1977.
444 p.
Futóhomok. Akadémiai Kiadó 1977. 279 p.

Tanulmánykötetek

Agrárgazdasági tanulmányok. 1–3. kötet.
Akadémiai Kiadó 1976.
Művekkel élő társadalom. Írások, beszédek
irodalomról, művészetéről, művelődésről.
Akadémiai Kiadó 1977. 558 p.
Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció.
Összeűjtött írások, beszédek. Akadé-
miai Kiadó 1978. 558 p.

Szövetkezeti írások. 1–2. kötet. Akadémiai
Kiadó. 1979.

*Tudománypolitikai, kutatásirányítási és szer-
vezéstudományi tanulmányok.* Akadémiai
Kiadó 1980. 552 p.

A magyar társadalomról. Akadémiai Kiadó
1980. 402 p.

Történelem és társadalomkutatás. Akadémiai
Kiadó 1984. 482 p.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó
és Nyomda Vállalat főigazgatója

Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia

Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa

HU ISSN 0133 – 1884

Terjedelem: 8,58 (A/5) ív + 1 db melléklet

88.17787 Akadémiai Kiadó és Nyomda

Vállalat, Budapest

Felelős vezető: Hazai György